

Bronvermelding Wereldvoedsel, Guus Geurts, 2^e Druk, De Republiek, 2013

Allereerst volgen de bronnen en eventueel aanvullende informatie bij de noten in het gehele boek. Daarna worden vanaf pagina 20 de overige bronnen en aanvullende informatie ingedeeld per thema en per paragraaf behandeld.

Noten gebruikt in het boek

¹ 'Hoe gaan we negen miljard mensen voeden?', Interview met Louise Fresco, Intermediair, 17 augustus 2006

² 'A Swadeshi will learn to do without hundreds of things which today he considers necessary. (...) Swadeshi is the only doctrine consistent with the law of humility and love.' Dit is een tekst te lezen in het Gandhi-museum te New-Delhi in India, bijschrift Gandhi, Collected works, volume 13 (page 219-224).

De *swaraj* beoordeelde Gandhi als mensgericht in tegenstelling tot de westerse economie die welvaartsgericht is. De eerste noemde hij ook wel de levenseconomie, de laatste de doodseconomie. (*Village Swaraj*, M.K. Gandhi, 1962, pagina xvi en xxi.)

³ *Dr Vandana Shiva: Empowering women*, BBC Worldservice, 10 June 2004, zie:

http://www.bbc.co.uk/worldservice/trust/2015/story/2004/06/040609_vandana_shiva.shtml

en *Dr. Vandana Shiva and Feminist Theory*, 4 juli 2009, zie:

<http://womenjusticeecology.wordpress.com/2009/07/04/dr-vandana-shiva-and-feminist-theory/>

⁴ Recensie door Adri Ros van het boek *Farmers of Forty Centuries, Permanent Agriculture in China, Korea and Japan*, van F.H. King, 1911, Zie:

http://alowieke.hyves.nl/blog/34426822/AZIATISCHE_LANDBOUW_en_de_vader_van_de_bodemk_unde_Door_Adri_Ros/v-10/ en

http://www.earthlypursuits.com/FarmFC/FFC/F_%20H_%20King%20Farmers%20of%20Forty%20Centuries-Contents.htm.

Het boek is sinds 2010 verkrijgbaar als *Vierduizend jaar kringlooptlandbouw*, vertaling en bewerking door Sietz Leeftang, uitgegeven bij Stichting de Twaalf Ambachten.

⁵ *De vogelpest-crisis in Thailand 2004*, Guus Geurts, 9 april 2004, op basis van krantenartikelen uit *The Bangkok Post* en *The Nation*, januari 2003 - april 2004, zie:

<http://www.guusgeurts.nl/inhoud/artikelen/vogelpestcrisis.doc>.

Meer informatie over de situatie in Laos: In Laos – een buurland van Thailand – vindt vrijwel alleen kleinschalige pluimveehouderij plaats, waarbij kippen loslopen op het erf die in contact komen met wilde vogels. De 45 gevallen van vogelpest vonden vrijwel allen plaats binnen of rondom de intensieve veehouderij in de omgeving van de hoofdstad Vientiane. Zie: *Fowl play – The poultry industry's central role in the bird flu crisis*, GRAIN briefing, February 2006, zie:

<http://www.grain.org/birdflu/>

⁶ *Het zijn mijn geiten*, Trouw, 19 december 2009, zie:

http://www.trouw.nl/incoming/article2943988.ece/lsquo_Het_zijn_m_iacute_jn_geiten_rsquo_.html

⁷ *The March of the Monoculture*, Helena Norberg-Hodge, Director ISEC, zie:

<http://www.isec.org.uk/articles/march.pdf>

⁸ *Zonder infrastructuur geen groei*, de Volkskrant, 23 april 2010

⁹ *(Un)sustainable trade in the Amazon: Exploring Dutch foreign relations with Brazil*, Tobias Schmitz, Both Ends, September 2009, zie:

http://www.bothends.org/uploaded_files/090930_Unsustainable_trade_in_the_Amazon.pdf

¹⁰ Over de boskap in Papua:

- Video over Papua; oerwoud, boskap en palmolieplantages: Investigating Indonesia's Final Forest Frontier, Greenpeace, zie: <http://www.youtube.com/watch?v=gc6jeLhjFw0&NR=1>
- The future of Papuan forests, Down To Earth (DTE), no. 69, mei 2006, www.dte.gn.apc.org
- Persbericht Conservation International, 7 februari 2006, en *Greenpeace sails into Papua to protect rainforest 'Eden'* 14 maart 2006, via:

http://www.greenpeace.org/international/en/press/releases/greenpeace-protects-rainforest/#_edn1

¹¹ <http://nl.wikipedia.org/wiki/McDonaldisering>

¹² *Boeren voor morgen – Landbouwbeleid en Christelijke politiek*, Cees van Bruchem en Cors Visser (red.), mr. G. Groen van Prinsterer stichting, 2004, pagina 12, 13 en 16

- ¹³ *Monocultures of the mind – Perspectives on biodiversity and biotechnology*, Vandana Shiva, 1993
- ¹⁴ *A new green history of the world*, Clive Ponting, 2007, pagina 244
- ¹⁵ *Landbouw verbindend voor Europa? – Van vrijheid in gebondenheid naar vrijheid in verbondenheid*, Cees Veerman, december 2006
- ¹⁶ *Malthus' vraag blijft gelden – ongelijke landbouwontwikkeling en ondervoeding op het platteland*, Marcel Mazoyer, in *Dagelijks brood – Mondiale markt en voedselzekerheid*, Bart Bode, Jan Vannoppen en Emiel Vervliet (eds.), MO* Noordzuid Cahier, jaargang 31 – nr. 1 maart 2006, pagina 41 t/m 51
- ¹⁷ Keuringsdienst van Waarde, NL 3, 30 augustus 2005, zie ook: <http://sargasso.nl/archief/2005/08/30/tv-tip-keuringdienst-van-waarde-soja/>
- ¹⁸ *Gentech storm vanuit Brussel*, Thijs Etty, 15 juli 2010, zie: http://www.gentech.nl/alle_berichten/europa/gentech_storm_vanuit_brussel
- ¹⁹ *De 'geheime agenda' van Gerda Verburg - Nederlands kabinet wilde Amerikanen helpen door Europese gentech-besluitvorming vlot te trekken*, NRC, 1 februari 2011, zie: http://digiteleditie.nrc.nl/NH/2011/1/20110201_12_13/article6.html
- ²⁰ *Bevolkingsgroei, ecologische verandering en milieuproblematiek*, W.G. Wolters, Afdeling Antropologie, Radboud Universiteit Nijmegen, 2000 en *Visserij in cijfers 2009*, LEI-WUR, 2009, pagina 41 t/m 44, zie: <http://www.lei.dlo.nl/publicaties/PDF/2009/2009-070.pdf>
- ²¹ - *Cijfers 2005: Het Nederlandse agrocomplex 2007*, van Leeuwen, de Kleijn, Pronk en Verhoog, LEI, 2008, pagina 17 t/m 22, en 32, zie: http://www.lei.dlo.nl/publicaties/PDF/2008/5_xxx/5_08_01.pdf
- *Cijfers 2010 import-export van CBS uit: Bleker: agro-export gruwelijk goed*, De Telegraaf, 21 januari 2011
- *Cijfers 2010 primaire sector van LEI uit: Inkomens krabbelen wat uit het dal*, Nieuwe Oogst, 24 december 2010
- ²² *Kiezen voor landbouw*, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, 2005, zie: http://www.mininv.nl/portal/page?_pageid=116,1640321&_dad=portal&_schema=PORTAL&p_file_id=12865
- ²³ *Buy this! – Alles wat je niet wilt weten over eten...*, Raj Patel, 2007, pagina 217
- ²⁴ *Bill Clinton Admits Neoliberal Policies in Haiti Were 'a Mistake'*, 30 maart 2010, zie: <http://www.stwr.org/latin-america-caribbean/bill-clinton-admits-neoliberal-policies-in-haiti-were-a-mistake.html>
- Former U.S. President Bill Clinton made a remarkable admission a couple of weeks ago. His neoliberal “free trade” policies of the 1990’s have led to the destruction of Haiti’s agricultural sector and the inability of the country to feed itself. “It may have been good for some of my farmers in Arkansas, but it has not worked. It was a mistake,” said Clinton to the Senate Foreign Relations Committee on March 10. “I had to live everyday with the consequences of the loss of capacity to produce a rice crop in Haiti to feed those people because of what I did; nobody else.”
- Zie ook: *Former President Clinton Calls Free Trade Farm Policies 'A Mistake'*, Voice of America, 23 maart 2010, zie: <http://www.voanews.com/english/news/economy-and-business/Former-President-Clinton-Calls-Free-Trade-Farm-Policies-A-Mistake-88896797.html>
- ²⁵ *Rabobank in Brazilië – NL EVD internationaal*, ministerie van Economische Zaken, 2008, zie: http://www.internationaalondernemen.nl/zoeken/showbouwsteen_mvo.asp?bstnum=216745 en *Rabobank: van Amazonewoud tot kippenbout – De spil van de soja-connectie*, Milieudefensie Magazine, 12 – 2005, zie: <http://www.michiellbussink.nl/artikelen.php?id=1&aid=61>
- ²⁶ - *Over uitstoot broeikasgassen door veehouderij: Livestock and Climate Change - What if the key actors in climate change are...cows, pigs, and chickens?*, Robert Goodland and Jeff Anhang, World Watch, November/December 2009, zie: <http://www.worldwatch.org/files/pdf/Livestock%20and%20Climate%20Change.pdf>
- *Over aandeel Nederland in rundvleesimport uit Brazilië: (Un)sustainable trade in the Amazon: Exploring Dutch foreign relations with Brazil*, Tobias Schmitz, Both Ends, September 2009, zie: http://www.bothends.org/uploaded_files/090930_Unsustainable_trade_in_the_Amazon.pdf
- ²⁷ *Over visserijsubsidies en alternatieven van Greenpeace: 'Visserijsubsidies houden overbevissing in stand'*, Trouw, 19 mei 2010 en *Deadly subsidies*, Greenpeace, 31 mei 2006, zie: <http://www.greenpeace.org/international/en/publications/reports/deadly-subsidies/>

²⁸ *Vietnam and the world coffee crisis: Local coffee riots in a global context*, Gerald Greenfield 2004, zie: <http://www.probeinternational.org/coffee/vietnam-and-world-coffee-crisis-local-coffee-riots-global-context>

²⁹ *Koe 80 heeft een probleem – Boer, consument, agro-industrie en grootdistributie*, Dirk Barrez, 2007, pagina 17 en 27

³⁰ *Kreta en de teloorgang van het Mediterrane dieet - Promotieonderzoek Constantine Vardavas*, Margot Krijnen, Research Magazine, Universiteit van Maastricht, 1 juli 2010, zie: <http://www.unimaas.nl/researchmagazine/default.asp?id=218&thema=4&template=thema.html&taal=nl>

³¹ Een groot deel van deze tekst is gebaseerd op: *Duurzame landbouw in een verstedelijkend Nederland - Bouwstenen voor de Nationale Strategie Duurzame Ontwikkeling*, W.J. van der Weijden, Centrum voor Landbouw en Milieu, Utrecht, september 2001, zie: [http://www.toolkitforyou.nl/toolkitlvd/documents/Duurzame landbouw in een verstedelijkend gebied.doc](http://www.toolkitforyou.nl/toolkitlvd/documents/Duurzame%20landbouw%20in%20een%20verstedelijkend%20gebied.doc)

Aanvullende informatie van W.J. van der Weijden: De pogingen van de laatste decennia om in genoemde overheidssectoren marktwerking te introduceren zijn niet allemaal succesvol geweest, en er zijn geen redenen dit ook bij landbouw te doen. 'Als de markt bij basisbehoeften faalt, zullen kiezers daar altijd ook de overheid op afrekenen.'

³² Onderzoeksrapporten en visies over de nadelen van vrijhandel voor ontwikkelingslanden:

- *The economics of failure – The real cost of 'free' trade for poor countries*, Christian Aid, 2005, zie: http://www.christianaid.org.uk/Images/economics_of_failure.pdf;
- *The tyranny of free trade – wasted natural wealth and lost livelihoods*, Friends of the Earth, 2005, zie www.foei.org/publications/pdfs/tyranny.pdf
- *Winners and losers – Impact of the Doha Round on developing countries*, Carnegie Endowment for International Peace, 2006, zie www.carnegieendowment.org/publications/index.cfm?fa=view&id=18083
- *Sustainability impact assessment of proposed WTO negotiations*, Manchester Universiteit in opdracht van de Europese Commissie, 2006
- *A recipe for disaster – Will the Doha round fail to deliver for development?*, Oxfam, 2006, zie www.oxfam.org/en/files/bp87_recipefordisaster_060427/download;
- *Estimating GDP effects of trade liberalisation for developing countries*, Egor Kraev, 2005, Kraev laat zien dat de vrijhandel ernstige gevolgen heeft. Hij komt tot de conclusie dat voor 32 onderzochte landen het verlies aan Bruto Nationaal Product over de periode 1975-2001 bijna 900 miljard US dollar bedraagt, meer dan de ontvangen ontwikkelingshulp in die periode.
- *The Shrinking Gains from Trade: A Critical Assessment of Doha Round Projections*, Frank Ackerman, Tufts University, Global Development and Environment Institute, working paper 05-01, October 2005

Ackerman toont aan dat veel onderzoek het positieve effect van vrijhandel benadrukt en daarbij uitgaat van onjuiste aannames als de *ceteris paribus-conditie* van gelijkblijvende werkgelegenheid. Bovendien laat hij zien dat de positieve effecten van prijsdalingen vooral aan inwoners van de rijke landen toevallen. Verliezers zijn de lage inkomenslanden en dan met name de producenten in die landen.

- *Alternatives to Neo-Liberalism in Southern Africa*, Yash Tandon, 2005, zie www.globalalternatives.nl/file/292

Volgens Yash Tandon (oorspronkelijk uit Zimbabwe) van South Centre zijn de nadelen van een exportgeleide groei voor Afrika: een verstoring van ontwikkeling; het leidt de hulpbronnen weg van de basisbehoeften van de eigen bevolking; het creëert de verkeerde vaardigheden van de bevolking en het maakt de economie kwetsbaar voor de grillige internationale handels- en kapitaalstromen. Afrika kan volgens hem ook niet concurreren met het kapitaalintensieve Westen en het arbeidsintensieve China en India. Hij kiest als alternatief voor de productie voor een geregionaliseerde Zuidelijk Afrikaanse markt, mogelijk gemaakt door importbescherming aan de buitengrenzen. Deze productie moet vooral arbeidsintensief zijn, op basis van goedkope (afgedankte) machines uit het Westen en China. Voorwaarde is ook dat de natuurlijke hulpbronnen weer uit handen van buitenlandse multinationals komen en beschikbaar komen voor de voorziening in basisbehoeften van de eigen bevolking. De huidige globalisering is volgens Tandon een kapitaalgedreven beleid van multinationals, gericht op maximale winst. Dit beleid

wordt mede mogelijk gemaakt door westerse regeringen en multilaterale organisaties die de stromen van goederen, diensten en kapitaal beheersen.

- *Doha Round's Development Impacts: Shrinking Gains and Real Costs*, RIS (2005), zie: <http://ase.tufts.edu/gdae/Pubs/rp/RISPolicyBrief19WiseGallagherNov05.pdf>
In 2005 heeft de Wereldbank de potentiële winst van liberalisering voor ontwikkelingslanden fors naar beneden moeten bijstellen: van 539 miljard dollar naar 90 miljard dollar. De winst van vrijhandel zal vooral door een minderheid worden behaald: westerse landen en rijkere ontwikkelingslanden, meer in het bijzonder door multinationals en grootgrondbezitters. Verliezers zijn vooral de voormalige Europese koloniën in Afrika, het Caribische gebied en de Stille Oceaan (de ACP-landen). Zij hadden via eerdere afspraken voordelen via preferentiële toegang voor bijvoorbeeld suiker en bananen tot de EU. Deze preferentiële toegang werd per 1 januari 2008 niet meer toegestaan door de WTO. Juist via deze preferentiële quota kreeg men toegang tot westerse markten voor hoge prijzen. Op een geliberaliseerde markt verliezen deze landen het van grote efficiënte producenten als Brazilië. Ook de armste ontwikkelingslanden verliezen bij meer liberalisering omdat zij via het *Everything But Arms*-verdrag al vrijwel volledige toegang tot de EU hebben.
- Aanvullende informatie: In discussies over de voordelen van liberalisering wordt vaak buiten beschouwing gelaten dat deze liberalisering in ontwikkelingslanden tot een forse daling van het overheidsbudget leidt, omdat men minder geld binnenkrijgt aan importheffingen. Meestal is dit één van de belangrijkste inkomstenbronnen van de overheden.
- Zie voor deze en andere informatie: *Regionalisering als alternatief voor neoliberale globalisering – Beleid en praktijk*, Guus Geurts met medewerking van André Jonkers en Lou Keune, Vóór de Verandering, 2008, zie: http://www.globalalternatives.nl/index.php?topic=publicaties&style_id=0

³³ Berichten Buitenland over Oost-Europa:

- Over Polen: *Poolse landbouw en platteland vijf jaar na toetreding*, LNV-afdeling Warschau, Bureau Buitenland, Ministerie van LNV, nummer 5/6 2009, zie: <http://edepot.wur.nl/8420>
Aanvullende informatie: '...en de herstructurering van de landbouwbedrijven moet ook de komende jaren de hoogste prioriteit hebben.' 'Op dit ogenblik telt Polen circa 2,5 miljoen landbouwbedrijven. Daarvan zijn rond 1 miljoen bedrijven kleiner dan 1 hectare. De meeste hiervan leiden een marginaal bestaan en zullen verdwijnen. De gemiddelde bedrijfsgrootte bedraagt slechts 6,8 hectare. (...) Er zijn 120 Nederlanders actief in West Polen op bedrijven van vaak meer dan 1.000 hectare.'
- Over Roemenië: *Ruimte voor varkens – Oost- en Midden-Europa: behoefte aan kennis en management*, Berichten Buitenland, Ministerie van LNV, nummer 2/3 2008
Aanvullende informatie: 'In Roemenië domineert kleinschalige landbouw. De verkaveling is ongunstig en de percelen zijn doorgaans klein.' 'Kleine en middelgrote verwerkers zullen verdwijnen, mede omdat zij niet kunnen voldoen aan de EU-regels.'
- Een ander artikel over Roemenië: 'Het Roemeense landbouwareaal bedraagt 14,7 miljoen hectare. Daarvan is ruim 450.000 hectare in handen van Deense, Italiaanse en Nederlandse investeerders.' (...) 'De Nederlanders komen relatief gezien nog maar net kijken. Op dit 'buitenlandse' areaal is men vooral actief met de verbouw van granen, aardappels en rijst, evenals zuivel en legkippen.' Zie: *Korte berichten Europese Unie – Roemenië*, LNV-afdeling Boekarest, Bureau Buitenland, Ministerie van LNV, nr. 7/8 2010
- Over Servië en Montenegro: *PSO-tender groente en fruitsector Servië en Roemenië open*, Berichten Buitenland, Ministerie van LNV, nr. 6, 2005
Aanvullende informatie: 'Door gebrek aan marktoriëntatie is de sector in beide landen (Servië en Roemenië GG) niet in staat aan de eisen van de retail te voldoen.' De teeltmethoden zijn verouderd, er zijn onvoldoende middelen voor goede sortering, verpakking en bewaring van producten. Ondanks de lage kosten voor arbeid en grond, liggen de kostprijzen hoger. 'Supermarkten importeren daarom bijna alle groente en fruit.'

³⁴ *The global food crisis: hype and reality*, Rosario Bella Guzman, PAN AP and PCFS, juli 2008, pagina 11, zie: http://www.foodsof.org/resources/resources_000008.pdf

³⁵ *Unilever - Influence / Lobbying*, Corporate Watch, <http://www.corporatewatch.org/?lid=259> en *Corporate Power over EU Trade Policy: Good for business, bad for the World*, Myriam Vander Stichele, Kim Bizzarri, Leonard Plank, Seattle to Brussels Network, 2006, pagina 16 en 17, zie: http://www.foeurope.org/publications/2006/Corporate_power_over_EU_Trade_policy_Sept_2006.pdf

Aanvullende informatie: Unilever is er vooral in geïnteresseerd dat vrijhandelsakkoorden leiden tot een zo goedkoop mogelijke toegang tot benodigde grondstoffen, en dat men toegang krijgt tot markten voor haar geproduceerde voedingsmiddelen. Het gaat erom dat de handel zo vrij mogelijk verloopt tussen exporterende landen (waar haar productievestigingen staan) en importerende landen (waar Unilever er naar streeft om marktleider te worden). Deze vrijhandel wil men ook tussen ontwikkelingslanden. 'Dit ondersteunt haar strategie om het aantal productievestigingen zo laag mogelijk te houden, zo goedkoop mogelijke grondstoffen in te kopen en toegang te krijgen tot winstgevendende nieuwe markten waar consumenten voldoende koopkracht hebben.'

³⁶ *Global Europe : Competing in the world*, Peter Mandelson, Eurocommissaris voor handel, 2006, zie: <http://ec.europa.eu/trade/creating-opportunities/trade-topics/european-competitiveness/global-europe/>

Nadere informatie: Speerpunten van de nieuwe strategie zijn markttoegang, handelsbeschermingsmaatregelen, bescherming van intellectuele eigendomsrechten (IPR's), speciaal beleid ten aanzien van China, en een nieuwe generatie van bilaterale handelsverdragen als onderdeel van het commitment van de EU tot de WTO.

Meer informatie over de handelsstrategieën van de Europese Commissie en de kabinetsreactie hierop:

- De documenten over *Global Europe* zijn hier te vinden: http://ec.europa.eu/trade/issues/sectoral/competitiveness/global_europe_en.htm en het werkdocument: uit 2006: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/october/tradoc_130370.pdf
- In november 2010 presenteerde Eurocommissaris de Gucht: *A renewed trade strategy for Europe: Speaking points - Presentation of the "Trade, Growth and World Affairs"*, Karel De Gucht, European Commissioner for Trade, Communication, European Commission, Brussels, 9 November 2010, zie: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2010/november/tradoc_146984.pdf
- Voor het gehele document: *Trade, Growth and World Affairs - TRADE POLICY AS A CORE COMPONENT OF THE EU'S 2020 STRATEGY*, november 2010, zie: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2010/november/tradoc_146955.pdf
- *Kabinetsreactie op de mededeling van de Europese Commissie over de toekomst van de handelspolitiek*, Kamerbrief van de minister en de staatssecretaris van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie met een kabinetsreactie over de rol van handelspolitiek in de EU 2020-strategie, 2 februari 2011, zie: <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2011/02/03/kabinetsreactie-op-de-mededeling-van-de-europese-commissie-over-de-toekomst-van-de-handelspolitiek.html>

³⁷ Over de negatieve gevolgen van bilaterale – en regionale vrijhandelsverdragen voor boeren in ontwikkelingslanden: *Global Europe – The tyranny of "free trade", the European way*, Friends of the Earth International, december 2008, pagina 4-7 zie: <http://www.foei.org/en/resources/publications/pdfs/2008/global-europe-the-tyranny-of-free-trade-the-european-way>

De belangrijkste 'verslechteringen' voor ontwikkelingslanden van regionale- en bilaterale vrijhandelsverdragen ten opzichte van de WTO-verdragen:

- Er zal een zeer ongelijke concurrentiestrijd ontstaan als landen – na een overgangstermijn van 20 jaar – hun markt moeten openen voor Europese producten. Hun industrie en landbouw zijn namelijk veel minder efficiënt dan die van Europese bedrijven. Als er al sprake is van een industriële ontwikkeling in betreffende ontwikkelingslanden, dan krijgt die daardoor te maken met veel Europese concurrentie.
- Binnen de WTO zou de EU haar handelsversturende landbouwsubsidies nog kunnen verminderen, binnen deze onderhandelingen wordt hier niet over gepraat.
- De *Singapore-issues* (waaronder investeringsbescherming en toelaten van buitenlandse bedrijven bij overheidsaanbestedingen, zie: http://en.wikipedia.org/wiki/Singapore_issues) staan op de agenda, hoewel de ontwikkelingslanden deze verworpen hebben binnen de WTO. Dit betekent dat bijvoorbeeld de soevereiniteit van deze landen op het spel staat. De investeringen van Europese bedrijven in deze landen moeten dan worden beschermd. Dus nationale sociale- en milieuwetgeving die negatief uitpakt voor de winsten van deze bedrijven, kan worden tegengehouden.
- De voorstellen over liberalisering van diensten – waaronder de watervoorziening en supermarkten – gaan veel verder. Dat geldt ook voor de voorstellen over bescherming van intellectuele eigendomsrechten zoals patenten op geneesmiddelen en zaden.

- Aan ontwikkelingslanden wordt opgelegd dat men de exportbelastingen op grondstoffen en producten die men exporteert vermindert en uitfaseert. Dit heeft nadelige effecten voor de overheidsbudgetten.

Zie: Antwoorden op vraag 205 binnen *Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2011, 32500-V Nr. 8 Verslag houdende een lijst van vragen en antwoorden*, 29 oktober 2010, down te loaden via: <https://www.officielebekendmakingen.nl/>

- Voor de Minst Ontwikkelde Landen zijn er geen voordelen te behalen door zo'n akkoord, omdat men al vrije toegang tot de EU heeft via het *Everything But Arms*-akkoord.
- Er worden afspraken gemaakt over de verbeterde toegang van Europese bedrijven tot natuurlijke hulpbronnen zoals grondstoffen uit de mijnbouw, olie, energie, water en biodiversiteit. Naar schatting wordt 80% van de benodigde grondstoffen die de EU verwerkt geïmporteerd.
- De EU past een verdeel-en-heers-strategie toe bij het afsluiten van regionale handelsverdragen. Regionale samenwerking wordt tegengewerkt in Afrika en Latijns-Amerika. Zo sluit de EU binnen de Andes-landen wel een verdrag met de pro-vrijhandel-landen Peru en Colombia en niet met de veel kritischere landen Bolivia en Ecuador. Bolivia wilde wel onderhandelen met de EU maar niet over de eerder genoemde onderwerpen die verder gingen dan de WTO. Dit weigerde de EU. In Afrika past de EU binnen de EPA-onderhandelingen een regionale indeling toe die niet gelijk op loopt met de regionale samenwerking in Afrika zelf.

Zie: *Global Europe – The tyranny of "free trade", the European way*, Friends of the Earth International, december 2008, pagina 24 (over Ivoorkust), pagina 26 (over Latijns-Amerika)

- De Economische Commissie voor Afrika van de VN (www.uneca.org) onderzocht de effecten van volledige openstelling van de markten in de COMESA-landen (in oostelijk en zuidelijk Afrika) voor de invoer uit de EU, via *Economic Partnership Agreements*. Deze gevolgen zijn:
  - o 'een toename van de invoer uit de EU met 1,15 miljard;
  - o een vermindering van de uitvoer van COMESA-landen naar elkaar met bijna 6 procent;
  - o een verlies aan overheidsinkomsten van ruim 3 procent (6 procent voor Burundi en Mauritius, 8 procent voor de Secyhellens en 16 procent voor Djibouti).'
- De gevolgen voor de ECOWAS-landen (West-Afrika) zijn:
  - o 'een toename van de invoer uit de EU met 15 procent of 1,87 miljard;
  - o een vermindering van de uitvoer van ECOWAS-landen naar elkaar met bijna 7 procent;
  - o een verlies aan overheidsinkomsten variërend van 2,5 procent in Nigeria tot 20 procent in Guinee Bissau en Ghana.'

Zie: *Het paard achter de wagen?*, Marc Maes in *Dagelijks brood – Mondiale markt en voedselzekerheid*, Bart Bode, Jan Vannoppen en Emiel Vervliet (eds.), MO* Noordzuid Cahier, jaargang 31 – nr. 1 maart 2006, pagina 127-128

³⁸ *EU jaagt op grondstoffen in Latijns Amerika*, Evert-Jan Quak, 28 mei 2010, zie:

http://www.noticias.nl/madrid2010_artikel.php?id=2539

³⁹ *Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, Mission to Guatemala To: Human Rights Council - Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development*, 26 januari 2010, zie:

<http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/13session/A.HRC.13.33.Add.4.en.pdf>

Aanvullende informatie:

- Daarnaast constateerde de Schutter dat 50% van de arbeiders een salaris onder het minimum loon ontvangt. Dit minimumloon is overigens te laag om een basis voedselpakket te kunnen kopen. Er is grote onderbezetting bij de Arbeidsinspectie, en die kan geen sancties opleggen bij overtredingen. Deze schendingen van arbeidersrechten leidden tot conflicten en landbezettingen door boze arbeiders.
- De oppervlakte palmolie steeg van 35.000 ha in 2005 naar 65.000 in 2007 en zal naar verwachting 100.000 ha bereiken in 2010, het areaal suikerriet steeg van 197.000 in 2005 naar 308.657 hectare in 2008.
- In genoemde Centraal-Amerikaanse landen zijn een aantal regelingen van kracht die de productie van biobrandstoffen stimuleren zoals subsidies, belastingvrijstellingen, onderzoeksbudgetten, landrechten, infrastructuur en doelstellingen op gebied van transportbrandstoffen.

⁴⁰ *MANIFEST VAN DE ARMEN - met een nuchtere benadering van de economische crisis en een duurzaam alternatief dat zich bewezen heeft*, Frans van der Hoff, 2010, pagina 76, zie:

<http://www.manifestvandearmen.nl/>

⁴¹ *De Hongerwinter 1944 - 1945*, Ten Have, 2005

Aanvullende informatie: Voor een kilo boter werd in Groningen f 100,- en in Den Haag f 240,- gevraagd. Gedurende de hongerwinter gingen stadsbewoners massaal op zoek naar voedsel bij de boeren op het platteland. Bij gebrek aan geld ruilde men bezittingen voor voedsel, en als men die ook niet meer had moest men hopen op goedwillende boeren. Later bleek dat de kinderen die groeiden in de baarmoeder van moeders die honger leden, meer kans hadden op hartziekten, suikerziekte, psychische aandoeningen en longziekten. Dat ze houden van vet eten, en dat vrouwen vruchtbaarder zijn.

Zie: *Schaarste in de baarmoeder – Boekbespreking van ‘Baby’s van de hongerwinter’ door Tessa Roseboom en Ronald van Krol*, NRC, 8 mei 2010

⁴² Over de verwachte daling van de voedselproductie door klimaatverandering: *The international food system and the climate crisis*, Seedling, October 2009, zie: http://www.grain.org/seedling_files/seed-09-10-2.pdf

⁴³ ‘Arme lijdt onder biobrandstofhype’ – Verslag van een hoorzitting met Tweede Kamerleden, de Volkskrant, 30 juni 2007.

Volgens voormalig minister van VROM Cramer tijdens het *Spoeddebat over het akkoord met Brazilië inzake biobrandstoffen* (23 april 2008) is het beter is deze grondstoffen te importeren dan de grenzen te sluiten. Zodoende kan Nederland namelijk actief meepraten over de criteria voor duurzame productie. Zie: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20072008-5668-5683.html>

⁴⁴ Professor William Rees is sociaal ecooloog en werd geciteerd in: *De ‘inconvenient truth’ van Sir Attenborough*, Televisie voorbeschuwing, de Volkskrant, 6 oktober 2010, zie: <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/1030887/2010/10/06/De-inconvenient-truth-van-Sir-Attenborough.dhtml>

⁴⁵ *The climate crisis is a food crisis, Small farmers can cool the planet - A way out of the mayhem caused by the industrial food system*, GRAIN, October 2009, http://www.grain.org/o_files/climatecrisis-presentation-11-2009.pdf

⁴⁶ *Livestock and Climate Change - What if the key actors in climate change are...cows, pigs, and chickens?*, Robert Goodland and Jeff Anhang, World Watch, November/December 2009, zie: <http://www.worldwatch.org/files/pdf/Livestock%20and%20Climate%20Change.pdf>

⁴⁷ Dit betreft: LTO Nederland, het Nederlands Agribusiness Forum, de Nationale Coöperatieve Raad voor de land- en tuinbouw en Wageningen UR. Zij schrijven: ‘Het cluster levert dagelijks goedkoop, veilig, gevarieerd en gezond voedsel.’ Men wil een beleid van de overheid dat investeert in kennis en innovatie, duurzame productie bevordert (o.a. sluiten van (mineraal-) kringlopen en verminderen van emissies), de internationale concurrentiepositie versterkt (o.a. via een gelijk speelveld in de EU, en afspraken binnen de WTO over *Non Trade Concerns*), en duurzame ontwikkeling van het platteland stimuleert.

Zie: *Herkenbaar kernministerie*, ingezonden brief van LTO Nederland, Nederlandse Agribusiness Forum, de Nationale Coöperatieve Raad voor de land- en tuinbouw en Wageningen UR, Boerderij, 3 augustus 2010

⁴⁸ *Voedselzekerheid – Een beschouwing vanuit drie dimensies* (pag. 68 t/m 85), Wageningen UR, Oktober 2009, zie: <http://www.lei.wur.nl/NL/publicaties+en+producten/LEIpublicaties/?id=1052>

⁴⁹ *The climate crisis is a food crisis, Small farmers can cool the planet - A way out of the mayhem caused by the industrial food system*, GRAIN, October 2009, http://www.grain.org/o_files/climatecrisis-presentation-11-2009.pdf

⁵⁰ Meer informatie over de nadelen van biobrandstoffen:

- ‘*Agrobrandstofbeleid bezorgt 600 miljoen mensen wereldwijd chronische nonger en verergert het broeikas-effect*’, Rob Bleijerveld, 16 februari 2010 <http://www.voorwie.eu/maatschappelijke-organisaties/activisten/311-geu-agrobrandstof-beleid-bezorgt-100-600-miljoen-mensen-wereldwijd-chronische-honger-en-verergert-het-broeikas-effectq.html>
- *Meals per gallon - The impact of industrial biofuels on people and global hunger*, ActionAid, 2010, is downloaden via http://www.actionaid.org.uk/doc_lib/meals_per_gallon_final.pdf
  - o Hierin staat op pagina 4: ‘Global biofuel consumption is estimated to jump from about 70 billion litres in 2008 to 250 billion litres in 2020. For the EU, the increase will be steeper – from 13 billion litres to about 55 billion litres. To meet the EU 10% target alone, the total land area directly required to grow industrial biofuels in developing countries could reach 17.5 million hectares, well over half the size of Italy. Additional land will also be required in developed nations, displacing food and animal feed crops onto land in new areas, often in developing countries.’

- Op pagina 35 wordt de verwachte verdeling naar herkomst van biobrandstoffen in 2020 besproken:
  - biodiesel (totaal 27,5 miljard liter): jatropha 5%, Brazilian soy 7%, US soy 8%, Argentinian soy 10%, EU oil seed rape 22%, Indonesian palm oil 25%, Malaysian palm oil 23%;
  - bioethanol (total 27,5 miljard liter): Other 8%, EU sugar beet 5%, EU coarse grains (ie maize) 8%, EU wheat 35%, Brazilian sugar cane 44%.
- Negen milieuorganisaties waaronder Greenpeace en Friends of the Earth berekenden dat de EU-biobrandstoffen richtlijn in 2020 leidt tot een extra landbehoefte van 6,9 miljoen hectare landbouwgrond, oftewel twee keer de landoppervlakte van België. Zie: *'Biobrandstoffen slechter voor milieu dan fossiel'*, Agrarisch Dagblad, 9 november 2010 en *Driving to destruction - The impacts of Europe's biofuel plans on carbon emissions and land*, diverse Europese milieu- en ontwikkelingsorganisaties, zie: <http://www.wetlands.org/LinkClick.aspx?fileticket=yvyy%2fn6zVFI%3d&tabid=56>
- Ook Cifor, een groot internationaal onderzoekscentrum op het gebied van landbouw en ontbossing, bracht in 2010 een rapport uit waarin de negatieve gevolgen van biobrandstoffen naar voren kwamen. In de ontwikkelingslanden leidt het vooral tot ontbossing en problemen voor de lokale gemeenschap. 'Bovendien zijn het vooral westerse bedrijven die profiteren van de productie van biobrandstoffen.' Mede omdat de verwerking vooral in de westerse landen plaatsvindt, met uitzondering van Brazilië die zelf de ethanol uit suikerriet produceert. Zie: *Twijfels over mengen van biobrandstoffen*, Trouw, 8 december 2010, zie: <http://bit.ly/e6P10M>
- **2^e druk:** *Biobrandstoffen kosten Europeaan 10 miljard euro*, Vilt, 23 april 2013, zie: http://www.vilt.be/Biobrandstoffen_kosten_Europeaan_10_miljard_euro
- **2^e druk:** *IISD research finds EU biofuels industry receives billions of euros in government support, but sustainable development benefits are small*, IISD, 17 april 2013, zie: <http://www.iisd.org/media/press.aspx?id=241>

⁵¹ *The Great Land Grab: Rush for World's Farmland Threatens Food Security for the Poor*, Oakland Institute, 8 oktober 2009, zie: <http://www.oaklandinstitute.org/?q=node/view/526>

Uit een rapport van de Wereldbank van september 2010 blijkt dat de totale *land grab* op dat moment 45 miljoen hectare omvatte, waarvan 70% in Afrika. Zie: *Preface to the Rising global interest in farmland: Can it Yield sustainable and equitable benefits?*, Juergen Voegle, Worldbank, September 2010

2e druk: *Land and Power - The growing scandal surrounding the new wave of investments in land*, Oxfam Internat., 22 September 2011, zie: <http://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/bp151-land-power-rights-acquisitions-220911-summ-en.pdf>

⁵² Cancun-akkoord; gevolgen en tegenstand van Bolivia:

- Over 4 tot 5 graden temperatuurstijging: *The Cancún Agreement: Not Worth Cheering*, Friends of the Earth Europe, 20 december 2010, pagina 2, zie: http://www.foeeurope.org/climate/download/Cancun_20_12_2010.pdf
- *PEOPLE'S AGREEMENT* opgesteld tijdens The World People's Conference on Climate Change and the Rights of Mother Earth, 22 April 2010, te Cochabamba, Bolivia, zie: <http://pwccc.wordpress.com/2010/04/24/peoples-agreement/>
- Reactie op het de zwarte piet toespelen aan Bolivia: *Climate Spoilers*, Pablo Solón, Bolivia's ambassador to the United Nations and the country's chief climate negotiator, The New York Times, 8 december 2010, zie: <http://www.nytimes.com/2010/12/09/opinion/09climate.html?partner=rssnyt&emc=rss>
- Zie ook: *Bolivia komt op voor Pacha Mama, maat staat in Cancún alleen – President Morales op de bres voor inheemse volkeren*, De Volkskrant, 14 december 2010

⁵³ *Overheidsvisie op de bio-based economy in de energietransitie - 'De keten sluiten'*, Gerda Verburg, Minister van LNV, mede namens de ministers van VROM, Economische Zaken, Ontwikkelingssamenwerking en Verkeer en Waterstaat, 8 oktober 2007, zie: http://www.minlnv.nl/portal/page?_pageid=116,1640321&_dad=portal&_schema=PORTAL&p_file_id=21862

Aanvullende informatie over de *biobased economy*:

Het voormalige kabinet heeft de volgende sectoren prioriteit gegeven binnen de *biobased economy*, waarbij miljoenen aan subsidiegeld zijn te verdelen:

Bioraffinage; Het behelst een technologie waarbij biomassa wordt gescheiden in verschillende fracties, die al dan niet na verdere bewerking ieder afzonderlijk een specifieke toepassing krijgen. Bioraffinage kan leiden tot duurzame co-productie van voedsel, veevoer, energie, brandstof en chemicaliën op een economisch gezonde basis met een minimale afvalproductie.

- Groen gas en duurzame elektriciteit; Het Platform Nieuw Gas heeft de ambitie geformuleerd om in 2030 20% van het aardgas te hebben vervangen door gas uit duurzame bronnen, het zogenaamde groene gas. Groen gas wordt gemaakt door gas uit biomassa op te werken tot aardgaskwaliteit.
- Inzet op stimulering van biotechnologie als instrument voor de bio-based economy, bijvoorbeeld bij het ontwikkelen van de tweede generatie biobrandstoffen. Er wordt speciaal onderzocht wat de mogelijkheden van genetische manipulatie kan zijn bij *non-food*-toepassingen. Hierbij wordt nauw samengewerkt met Wageningen UR en het bedrijfsleven middels *The European Association for Bioindustries* (EuropaBio).

Volgens het voormalige kabinet: ‘De wens tot een duurzame energievoorziening in Nederland mag er natuurlijk niet toe leiden dat er elders in de wereld (meer) honger wordt geleden, omdat wij daar onze biomassa vandaan halen. Concurrentie met de voedselproductie is daarom ongewenst. Evenmin mag de biodiversiteit hier en elders in de wereld lijden onder een duurzame energievoorziening in de westerse wereld (waaronder Nederland).’ De overheid wil coalities aangaan met bedrijfsleven, NGO’s en kennisinstellingen. Het kabinet ziet ook belemmeringen: ‘Niet alle duurzaamheidscriteria kunnen worden uitgewerkt in toetsbare indicatoren. (...) Het opnemen van duurzaamheidscriteria voor biomassa in regelgeving wordt mogelijk beperkt door de vereisten van conformiteit aan EU en WTO regels.’

Het bedrijfsleven ziet kansen binnen de biobased economy maar wil dan wel financiële ondersteuning van de overheid. Verder wil Colette Alma, directeur van de Vereniging van de Nederlandse Chemische Industrie (VNCD): ‘een vrije markt zonder importtarieven, zodat de groene transitie marktconform voor zo goedkoop mogelijke kosten kan plaatsvinden.’ Zie: *Introductie Colette Alma inclusief video*, Tegenlicht, 6 april 2010, zie: <http://tegenlicht.vpro.nl/nieuws/2010/april/groene-masterclass.html>

⁵⁴ *Verlag van het spoeddebat in de Tweede Kamer over het akkoord met Brazilië inzake biobrandstoffen*, 23 april 2008, zie: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20072008-5668-5683.html>

Het kabinetsbeleid werd verdedigd door toenmalig minister van milieu Cramer van VROM tijdens een debat over biobrandstoffen.

⁵⁵ *Letter of critical opposition to the “Round Table on Responsible Soy”*, April 2009, zie: http://assets.panda.org/downloads/ngo_ltr_to_rtrs_members_may2009.pdf

Deze maatschappelijke organisaties en sociale bewegingen uit Noord en Zuid stellen de volgende maatregelen voor als alternatief voor de RTRS:

- ‘om te stoppen met de grootschalige (genetische gemanipuleerde) teelt van soja, en het stimuleren van landbouwmethoden die met de natuur werken in plaats van ertegen, zoals biologische landbouw en geïntegreerde landbouw;
- om het landbezit en de toegang tot land eerlijker te verdelen in de productielanden via *land reform*, (Aan de Guarani-indianen in Brazilië is bijvoorbeeld beloofd dat ze een eerder in beslag genomen deel van hun grondgebied terugkrijgen. Door de enorme uitbreiding van het soja- en suikerrietareaal worden deze beloftes niet nagekomen.);
- om in de consumptielanden de soja te vervangen in het veevoer door lokaal geteelde eiwitgewassen;
- om te stoppen met de promotie van grootschalige *agrofuels*-productie;
- om betere transportsystemen te ontwikkelen om zo de vraag naar fossiele brandstoffen te verminderen;
- om de overheidssteun aan diversificatie van de productie te vergroten en de lokale productie voor lokale markten te stimuleren, om zo bij te dragen aan de voedselzekerheid en voedselsoevereiniteit in zowel producerende als consumerende landen.’

Meer informatie over de tegenstand tegen de RTRS: *Launch of “responsible soy” label faces global opposition*

08 juni 2010, zie: <http://www.regenwald.org/international/englischnews.php?id=1680>

⁵⁶ *Brief over de Round Table on Responsible Soy (RTRS), aan de ministers Verburg, Cramer en Koenders met kopie aan de Vaste Kamercommissies van LNV, VROM en OS*, door: Oxfam Novib,

Cordaid, Milieudefensie, Stichting Natuur en Milieu, Both Ends, IUCN en FairFood, 20 februari 2009, zie:

<http://www1.milieudefensie.nl/landbouw/publicaties/brieven/Brief%20aan%20Ministers%20over%20RTRS.pdf>

Kritiek van deze maatschappelijke organisaties op de RTRS:

- dat de principes en criteria binnen de RTRS onvolledig zijn op de volgende terreinen:
  - o geen vermelding naar internationale mensenrechtenverdragen en ook het biodiversiteitsverdrag;
  - o een behoorlijke sociale en milieueffectrapportage ontbreekt;
  - o ontbossing die heeft plaatsgevonden vóór 2008 wordt buiten beschouwing gelaten;
  - o er wordt toegestaan dat natuurlijke vegetatie gekapt wordt ten behoeve van ‘verantwoorde’ sojateelt;
  - o het overmatig gebruik van bestrijdingsmiddelen wordt nauwelijks aangepakt;
  - o ‘inherente verschillen tussen sociale en ecologische gevolgen van conventionele soja enerzijds en genetisch gemodificeerde soja anderzijds, worden genegeerd’;
  - o direct belanghebbenden als kleine boeren en andere landgebruikers, vrouwen, inheemse volkeren en andere kwetsbare bevolkingsgroepen krijgen niet of nauwelijks rechten of een rol in de diverse processen;
  - o de plicht tot vergoeding van schade door sojateelt is veel te beperkt;
  - o procedures voor minnelijke en bindende geschillenbeslechting ontbreken. Dit is mede te wijten aan het ontbreken van basisgroepen, sociale NGO’s en lokale natuurbeschermingsorganisaties in het RTRS proces.
- dat er te weinig of geen participatie is vanuit consumptielanden als de VS en China, en van milieu-, ontwikkelings- en sociale organisaties zowel in producerende- als consumerende landen;
- dat de richtlijnen onduidelijk en te weinig meetbaar zijn;
- dat het instrumentarium van de RTRS-governance onvolledig is;
- ze betwijfelen of er genoeg menskracht en middelen beschikbaar zijn om de RTRS goed te laten verlopen.

57

- **2° druk:** over leden RSPO per 1 maart 2013: http://www.rspo.org/en/membership_key_statistics en http://www.rspo.org/en/executive_board
- **2° druk:** <http://www.unilever.com/sustainable-living/sustainablesourcing/palmoil/ourtargets/>
- **2° druk:** *Unilever Indifferent to Victims of Palm Oil Business*, Rainforest Rescue, 19 januari 2012, zie: <http://www.rainforest-rescue.org/press-releases/4030/unilever-indifferent-to-victims-of-palm-oil-business>
- Persbericht over *The Sustainability Lie - A film about the dirty palm oil business*, Rainforest Rescue en Rettet den Regenwald e.V., 10 november 2010, zie: <http://www.rainforest-rescue.org/news/3195/the-sustainability-lie-a-film-about-the-dirty-palm-oil-business>

Aanvullende informatie: Nordin, founder and director of the human rights organisation *Save our Borneo* states: “The Wilmar corporation are destroying tropical rainforests. They are stealing our land, polluting our rivers and lakes with pesticides and toxic residues from their palm oil mills. They are breaching Indonesian law by cutting forests without licence or environmental permits.” His anger is aimed at Wilmar International Ltd, a multinational investment holding with investors from Indonesia, Malaysia and the US, registered in Singapore.

The RSPO is dominated by the palm oil industry, traders and bank. Of 386 RSPO members, 95% represent industry interests, with environmental and social organisations accounting for a mere 5%. Multinational Unilever provides the RSPO President, Wilmar International and WWF the Vice Presidents. Unilever is the largest palm oil purchaser worldwide, using 1.6 million tonnes a year. Wilmar International, the world’s largest palm oil company, is their main supplier.

“The RSPO industry certificate, devised by palm oil producers, traders and WWF in 2004 is based on lies”, says Klaus Schenck, Forest and Energy Campaign Spokesperson with Rainforest Rescue. “The lies about ‘sustainable’ palm oil must be ended immediately and European imports must be stopped. We must not consume any more palm oil at the expense of rainforests and the people living in rainforest areas. (...) While grand speeches are being made at the RSPO Conference in Jakarta, bulldozers are continuing to illegally cut down rainforests and destroy the livelihood of people”, confirms Nordin.

⁵⁸ *Open Letter to RSPO and WWF - Oil Palm monocultures will never be sustainable, oktober 2009*, zie: http://www.wrm.org.uy/plantations/RSPO_letter.html

2^e druk:

- *Panda onder vuur*, Zembla, 30 november 2012, zie: [http://zembra.vara.nl/Nieuws-detail.2624.0.html?tx_ttnews\[tt_news\]=75944&cHash=79848c0e9fe9614655a0d15ba9f0b3ec](http://zembra.vara.nl/Nieuws-detail.2624.0.html?tx_ttnews[tt_news]=75944&cHash=79848c0e9fe9614655a0d15ba9f0b3ec)
- *World Bank lifts suspension on new palm oil investments*, Reuters, 1 april 2011, zie: <http://www.reuters.com/article/2011/04/01/worldbank-palmoil-idUSN011595420110401>
- *Guest Post: The World Bank Group, Palm Oil and Poverty*, Beth Gingold, 30 maart 2011, zie: <http://www.nextbillion.net/blogpost.aspx?blogid=2226>
- *Indonesian palm oil giant clearing peat forest despite its RSPO membership, alleges Greenpeace*, Mongabay.com, 25 april 2013, zie: <http://news.mongabay.com/2013/0425-duta-palma-greenpeace.html?fbfnpg>
- *A dirty business - How a leading RSPO palm oil producer is clearing peatland tiger habitat covered by Indonesia's moratorium on deforestation*, Greenpeace, april 2013, zie: <http://www.greenpeace.org/international/en/publications/Campaign-reports/Forests-Reports/Dirty-Business/>

⁵⁹ *Duurzaam voedsel is een noodzaak*, Onze Wereld, Juni 2010

⁶⁰ *Weg uit de doolhof*, Boekbespreking van *Het onzichtbare label – Perspectief op duurzaam handelen* geschreven door Evert-Jan Quak, de Volkskrant, 22 januari 2010

⁶¹ *De schijf van misleiding*, Foodwatch, zie: http://foodwatch.nl/foodwatch-nl/content/e32905/e35123/e35243/SchijfvanMisleidingpdf_nl.pdf en:

Overheid waakt slecht over ons eten, Henk Schutten over Foodwatch in Het Parool, 28 augustus 2010, zie: <http://www.parool.nl/parool/nl/106/SERVICE/integration/nmc/frameset/archief.dhtml>

De schijf van misleiding:

De in 2010 opgerichte Nederlandse afdeling van *Foodwatch* (www.foodwatch.nl) ontwikkelde een 'schijf van misleiding' – analoog aan 'De schijf van vijf' – met de belangrijkste trucs waarmee de voedingsindustrie de consument om de tuin probeert te leiden:

1. Onzinmarketing: Weifelende consumenten die een verstandige keuze proberen te maken worden bestookt met schreeuwerige reclame. Fabrikanten creëren vakkundig opgetrokken rookgordijnen om te verhullen dat een product te veel suiker, zout of vet bevat. Of ze introduceren 'onzichtbare' ingrediënten, waardoor de producten onnodig duur worden.

2a. Gezondheidsclaims: Deze claims kloppen zelden en verbergen vaak de ware, ongezonde aard van het product. Staat er '0% vet' op het etiket of bijvoorbeeld een 'Ik kies bewust'-logo, dan kan er toch een berg suiker of veel zout in zitten. Een andere truc is het toevoegen van onnodige vitamines. 'Prijkt er een gezond glas melk op de verpakking, dan zit er vaak niet meer dan een schepje melkpoeder in. Zulke misleidende trucs dienen maar één doel: verhullen dat het product eigenlijk erg vet, zoet of zout en dus ongezond is.'

2b. Kindermarketing: 'Grappige, kleurrijke verpakkingen, foto's van superbljke kinderen, termen als 'speciaal voor kids' en websites die op sprookjes lijken.' Dit is vaak een vak apart in de industrie. Wat onvermeld blijft is dat de producten vaak bomvol suiker, aroma's en andere kunstmatige toevoegingen zitten, omdat kinderen het anders minder lekker vinden. Ook zijn de calorische inhoud en aanbeveling op de achterkant van de verpakking vaak gebaseerd op die van een volwassene.

3. Overbodige ingrediënten: De voedingsindustrie heeft er haar specialiteit van gemaakt: drankjes die iets 'compleet nieuws' bieden, liefst 'wetenschappelijk bewezen'. Ingrediënten die het product mooier, dikker, gladder of kleurrijker maken. 'Zuurstof in een flesje water, extra vitamines...we hebben er niets aan, maar we betalen wel voor die gebakken lucht!'

4. Winstmarges: Liegen en bedriegen levert flinke winsten op voedingsindustrie, stelt Foodwatch: 'Truc één: vervang oorspronkelijke ingrediënten door goedkope imitaties. Geen rundvlees maar kalkoenseparatorvlees in runderknakworsten, water in plaats van avocado's in een guacamole en aroma's in plaats van echt vruchtensap in vruchtenyoghurt. Truc twee: presenteer een gewoon product als iets bijzonders. Gelijke verpakking, een goedkoop 'extra' ingrediënt erin' en het product kan zó in een hogere prijsklasse.'

5. Creatief omgaan met de regels: 'Wetten zijn er om opgerekt te worden, vinden voedselproducenten. Is de term 'light' wettelijk beschermd, dan noemen ze hun calorierijke product gewoon 'luchtig'. (...) Bevat een product veel van een goedkoop ingrediënt? Dan zet de producent er gewoon geen percentage achter. Mag het product niet 'gezond' heten, dan zeggen ze dat het 'goed is voor uw

lichaam'. En zijn onaangename vermeldingen echt verplicht? Dan staan ze vaak in heel kleine lettertjes op de verpakking'.

⁶² Onder andere gebaseerd op: *Pleidooi voor een duurzame veehouderij – Einde aan de georganiseerde onverantwoordelijkheid*, 2010, zie: <http://www.duurzameveeteelt.nl/>

Overzicht van de nadelen van de huidige intensieve veehouderij en de overconsumptie van dierlijke producten:

- Problemen met voedselveiligheid; te hoge besmetting van met name kippenvlees met Salmonella - en Campylobacter-bacteriën.
- Een veel te hoog preventief antibioticagebruik (via het veevoer) waardoor er resistente bacteriën ontstaan zoals MRSA en ESBL. Hierdoor kan de mens ook steeds moeilijker behandeld kan worden met antibiotica. De mens kan de ESBL-bacterie via de consumptie van kippenvlees en ander voedsel binnenkrijgen, dit is vooral riskant voor kwetsbare groepen. Zie: ESBL-bacteriën, Voedingscentrum, zie: <http://www.voedingscentrum.nl/nl/voedingscentrum/nieuws/esbl-bacteri-n.aspx>
- Verschillende ziekten komen zowel voor bij de mens als bij dieren en zijn overdraagbaar; dit zijn de zogenaamde zoönosen. *We worden steeds zieker van dieren*, de Volkskrant, 7 augustus 2010
Aanvullende informatie: 'Nederland kent ruim honderd zoönosen, en veel dierziekten uit andere werelddelen komen mogelijk nog op ons af.' Van alle opduikende infectieziekten bij mensen heeft nu driekwart een dierlijke oorsprong, en de indruk bestaat dat het probleem toeneemt. Ze hangen direct samen met de intensieve veehouderij zoals de vogelgriep, Q-koorts en de Mexicaanse griep (eerder varkensgriep genoemd). Daarnaast zijn er diverse andere ziektecrises binnen de intensieve veehouderij geweest zoals de varkenspest in 1997.
- Om tot 1 kilo vleeseiwit te komen is afhankelijk van de diersoort en de omstandigheden 3 tot 10 kg plantaardig eiwit nodig. Een kilo rundvlees kost 15 m3 water, een kilo lamsvlees 10 m3, terwijl voor een kilo graan 0,4 tot 3 m3 water volstaat.
Tussen 1950 en 2000 verdubbelde de wereldbevolking van 2,7 naar 6 miljard mensen, maar de vleesproductie vervijfvoudigde van 45 naar 233 miljard kilo per jaar. In 2050 verwacht de FAO 9 miljard mensen en een vleesproductie rond 450 miljard kilo per jaar. Dit legt dus een enorm beslag op grond en water.
Zie: *Mensheid gediend bij lagere vleesconsumptie*, NWO, 4 april 2006, zie: http://www.nwo.nl/nwohome.nsf/pages/NWOA_6NJH5A
- De productie van veevoer legt vooral beslag op land in andere landen. De helft van de in totaal 15 miljoen hectare die Nederlandse agribusiness en landbouw in andere landen gebruikt is bestemd voor veevoer. Deze 15 miljoen hectare betekent vier maal het Nederlandse landbouwareaal.
Zie: *Wat de boer niet kent... - Vijf landbouwmythen ontzenuwd*, Stichting Natuur en Milieu, 2010, zie: http://www.snm.nl/pdf/natuur_en_milieu_wat_de_boer_niet_kent.pdf
65% van het eiwithoudende veevoer dat in Europa gevoerd wordt is afkomstig van geïmporteerd sojaschroot, en 80% van de mondiale sojaproductie is bestemd voor veevoer. Zie: *Alternatieven voor Zuid-Amerikaanse soja in veevoer*, dr. Harry Vahl, Natuur en Milieu, maart 2009, pagina 9 en 35, zie: <http://commodityplatform.org/wp/wp-content/uploads/2009/08/vahl2009alternatievenvoorzuid-amerikaansesojaainveevoermrt2009definitief.pdf> en *Animal Agriculture and the Global Climate Crisis*, Humanity Society International, 2010
- Er ontstaat een groot mestoverschot door de grote import van veevoer, wat leidt tot overschotten van mineralen (vooral fosfaat, nitraat en ammoniak) op het land, en vervuiling van lucht, grond- en oppervlaktewater, het kost veel geld om nitraat uit het drinkwater te houden, deze overbemesting leidt ook tot verlies aan biodiversiteit.
- Een te hoge consumptie van vlees kan leiden tot gezondheidsklachten als hart- en vaatziekten, obesitas en (dikke darm)kanker.
- Omwonenden van intensieve veehouderijbedrijven hebben last van fijnstof, stank, drukke landbouwwegen voor de aanvoer en afvoer van dieren, veevoer en mest;
- Het produceren van vlees (en kweekvis) levert een grote bijdrage aan klimaatverandering. In 2006 publiceerde de FAO het rapport *Livestock's long shadow*, waaruit bleek dat al het vee en kweekvis dat gehouden wordt samen verantwoordelijk is voor de uitstoot van 18% van alle broeikasgassen. Uit onderzoek in 2009 blijkt echter dat deze sector 51% van alle broeikasgassenuitstoot voor haar rekening nemen. Waaronder 37% van de methaanemissies en 65% van de N2O-emissies, dit zijn respectievelijk 72 en 296 maal sterkere broeikasgassen dan CO2. Zie: *Pleidooi voor een kabinet*

met een mondiale visie op natuur- en klimaatbeleid, IUCN en Leaders for Nature, zie: <http://www.iucn.nl/sbeos/doc/file.php?nid=6563>

De verschillen tussen deze twee onderzoeken zijn als volgt te verklaren: Omdat het tweede onderzoek uitgaat van een hogere totaal uitstoot van broeikasgassen, zou de FAO-berekening niet 18 maar 12% van de totale uitstoot betekenen. Het verschil van 39% (51-12) is verder te verklaren door: het wel meenemen van ademhaling door dieren: 14%, landgebruik: 4%, methaanuitstoot: 8%, en tenslotte in totaal 13% door: hogere consumptie en meer vee dan verwacht, ook kweekvis meegenomen, andere toerekening van energieverbruik in de verwerking en afvalfase, en toerekening van de behandeling van veeziekten en gezondheidsproblemen door het eten van dierlijke producten.

Livestock and Climate Change - What if the key actors in climate change are...cows, pigs, and chickens?, Robert Goodland and Jeff Anhang, World Watch, November/December 2009, zie: <http://www.worldwatch.org/files/pdf/Livestock%20and%20Climate%20Change.pdf>

- Dieren worden opgefokt tot steeds hogere productiviteit wat tot gezondheidsproblemen leidt. 50 miljoen 'onbruikbare' jonge haantjes worden (levend) versnipperd. Dieren kunnen door de kleine oppervlaktes waar op ze gehuisvest zijn niet hun soorteigen gedrag uitvoeren. De meeste dieren zien alleen de buitenlucht op weg naar het slachthuis. Vooral varkens worden nog steeds over lange afstanden door Europa vervoerd op weg naar nog goedkopere varkensmesters of slachthuizen. Ook worden ze naar Italië vervoerd om daar geslacht te worden, enkel om de claim *Parmaham* te kunnen voeren.
- Door de overheidsstructuur ontstaan situaties waarbij de slager zijn eigen vlees keurt, zo valt de (Nieuwe) Voedsel en Waren Autoriteit (nVWA) onder het ministerie van LNV en niet onder het ministerie van Volksgezondheid of – Justitie. Misstanden met voedselveiligheid, in slachthuizen en tijdens het vee-transport worden daardoor niet (meteen) adequaat opgelost.
- Europese landbouwsubsidies ondersteunen de dierlijke sector, dit is onwenselijk en onnodig, zoals in hoofdstuk 4 zal blijken. Te denken valt aan: exportsubsidies voor zuivel, rundvlees en varkensvlees, inkomenssubsidies aan melkveehouders, inkomenssubsidies aan graantelers die leiden tot te goedkoop veevoer en Europese voorlichtingscampagnes ter promotie van de consumptie van dierlijke producten.

Zie: *Animal Agriculture and the Global Climate Crisis*, Humane Society International, 2010, meer informatie:

http://www.humanesociety.org/about/policy_statements/statement_on_climate_change.html#Animal_agriculture .

⁶³ 'Prijs varken in het buitenland bepaald', Brabants Dagblad, 16 oktober 2009

⁶⁴ Jan Huijgen citeert Sicco Mansholt in het boek over o.a. zijn Eemlandhoeve: *Cityside oasis – of hoe de kloof te overbruggen tussen stad en platteland*, Stijn Postema en Tjirk van der Ziel, 2008, pagina 101

⁶⁵ *Soil not oil*, Vandana Shiva, 2008, pagina 93 en *Searching for a Miracle: 'Net Energy' Limits & the Fate of Industrial Society*, Richard Heinberg and Jerry Mander, 13 november 2009, pagina 38, zie: http://www.postcarbon.org/new-site-files/Reports/Searching_for_a_Miracle_web10nov09.pdf

⁶⁶ *Het groene vergezicht – Duurzame energie nog ver weg*, Evert Nieuwenhuis, Vrij Nederland, 11 december 2010

⁶⁷ *This Is What Denial Does*, George Monbiot, the Guardian, 14 oktober 2008, zie:

<http://www.monbiot.com/archives/2008/10/14/this-is-what-denial-does/>

⁶⁸ *Hoe kun je de lucht bezitten? – Een indiaanse visie op het beheer van de aarde*, Aktie Strohalm/Uitgeverij Jan van Arkel, 1980

⁶⁹ *Executive Summary of the Synthesis Report*, IAASTD, 2009, zie:

[http://www.agassessment.org/reports/IAASTD/EN/Agriculture%20at%20a%20Crossroads_Executive%20Summary%20of%20the%20Synthesis%20Report%20\(English\).pdf](http://www.agassessment.org/reports/IAASTD/EN/Agriculture%20at%20a%20Crossroads_Executive%20Summary%20of%20the%20Synthesis%20Report%20(English).pdf)

Aanvullende informatie: Het uiteindelijke rapport werd onderschreven door 65 landen, alleen de VS, Canada en Australië weigerden het te ondertekenen. Tevens verlieten een aantal vertegenwoordigers van zaadbedrijven annex leveranciers van bestrijdingsmiddelen uit onvrede voortijdig het proces. Dat laatste is geeft al een idee over de conclusies.

⁷⁰ 'Wageningen gaat niet vrij uit', zeggen 3 WUR hoogleraren, Dick Veerman, 2 juni 2010,

http://www.foodlog.nl/geknipt/bericht/wageningen_gaat_niet_vrij_uit_zeggen_3_wur_hoogleraren/

Citaat de tekst: 'Recente pogingen om heel 'Wageningen' in één corporate identity te vangen hebben deze blikvernaauwing aanmerkelijk versterkt: de interne druk om mee te gaan in de verdere

wetenschappelijke onderbouwing van de bestaande trend is groot. En de koppeling aan dominante belangen (via 'derde geldstroom onderzoek' en benoemingen van bijzondere hoogleraren) leidde er toe dat ook binnen het wetenschappelijk bedrijf zelf pad-afhankelijkheid ontstond. Het netto resultaat is dat intensieve veehouderij, de landbouwlobby en 'Wageningen' hebben geïnvesteerd in de organisatie van een bedrijfsvoering die grote problemen op het gebied van ethiek, milieu, en benutting van hulpbronnen met zich meebrengt, op regionaal, landelijk en supra-nationaal niveau.'

En een discussie op dit gebied: <http://weblogs.nrc.nl/expertdiscussies/landbouwlobby-te-dominant-op-universiteit-wageningen/#more-5527>

⁷¹ *Biologische landbouw oplossing voor honger?*, Greenpeace-magazine, no. 4, 2009

Aanvullende informatie: Rabbinge: 'In de 20^e eeuw steeg de wereldbevolking van 1,5 naar 6,5 miljard, terwijl de voedselproductie verzevenvoudigde. Gemiddeld is dus meer voedsel beschikbaar dan in 1900. Toch is er veel honger vooral omdat de landbouwontwikkeling achterblijft.' Rabbinge waarschuwt tegen de ecologische dogmatiek die kunstmest, bestrijdingsmiddelen en genetische manipulatie wil tegenhouden. Want door deze verstandig in te zetten, kunnen ze een enorme bijdrage leveren aan duurzame ontwikkeling. Rabbinge is tegenstander van het telen van voedsel voor de productie van biobrandstoffen, wel kan hiervoor restmateriaal worden gebruikt.

⁷² *Biolandbouw biedt voedselzekerheid*, Edith Lammers van Bueren (hoogleraar biologische plantenveredeling aan de WUR) en Bert van Ruitenbeek (voorzitter Stichting Zaadgoed), Reformatorisch Dagblad, 25 januari 2010, zie:

http://www.refdag.nl/opinie/opinie/biolandbouw_biedt_voedselzekerheid_1_382713

Zij verwijzen hiervoor naar een conferentie van de voedsel- en landbouworganisatie van de VN (FAO) in mei 2007. Hier werd deze opmerkelijke, maar in het publieke debat nauwelijks opgemerkte conclusie getrokken over hogere productie binnen de biologische landbouw. Het tweede onderzoek dat ze aanhalen is van de universiteit van Michigan (VS).

Aanvullende argumenten voor biologische landbouw volgens deze schrijvers:

- Een biologische bodem bevat meer leven en organische stof.
- Bij droog weer wordt het schaarse water hierdoor beter benut, bij overstromingen wordt het water beter opgenomen, én er is minder erosie.
- Biologische landbouw levert hierdoor meer productie op in de tropen en in berggebieden, omdat hier van nature extreme weersomstandigheden en kwetsbare bodem zijn.
- 'Met het oog op de klimaatsverandering ligt inzetten op biologische landbouw daarom ook meer voor de hand dan zoeken naar droogteresistentie via gentechnologie.'
- De weerstand van planten en dieren tegen ziekten en plagen neemt toe.
- 'Bij een grote biodiversiteit is er minder kans op plantenziekten en zijn de opbrengst en de stabiliteit van het ecosysteem groter.'
- De emissie van broeikasgassen per hectare is een derde lager door geen gebruik te maken van kunstmest en bestrijdingsmiddelen, en door minder krachtvoer te gebruiken.
- Het leveren van diverse groene en blauwe diensten, gecombineerd met multifunctionele diensten als zorg en recreatie.

⁷³ *Soil not oil*, Vandana Shiva, 2008, pagina 110 t/m 123

⁷⁴ *Ecologische landbouw, het antwoord op honger*, MO-Magazine, 25 augustus 2010, zie:

[http://www.mo.be/index.php?id=348&tx_uwnews_pi2\[art_id\]=29493&cHash=01a3a09500](http://www.mo.be/index.php?id=348&tx_uwnews_pi2[art_id]=29493&cHash=01a3a09500)

De Schutter baseert zijn analyse op de onderzoeksresultaten van de Britse landbouwdeskundige Jules Pretty (Universiteit van Essex). Uit onderzoek binnen 300 landbouwprojecten in 57 ontwikkelingslanden blijkt dat een doorgedreven agro-ecologische aanpak in staat is regio's getroffen door verwoestijning opnieuw vruchtbaar te maken. Agro-ecologie omvat volgens de Schutter: boslandbouw, biologische plaagbestrijding, zuinig watermanagement, groenbemesting, het door elkaar zaaien van gewassen en het op elkaar afstellen van landbouw en veeteelt.

⁷⁵ *Arme boer niet gebaat bij kunstmest*, Nieuwe Oogst, 8 september 2007

Röling verwijst in dit artikel ook naar de export van kippenvleugeltjes uit Nederland naar Afrika, en de verstoring van de rijstmarkt in Ghana door goedkope Amerikaanse rijst.

⁷⁶ *The climate crisis is a food crisis - Small farmers can cool the planet*, GRAIN, October 2009, zie:

<http://www.grain.org/o/?id=93> en http://www.grain.org/o_files/climatecrisis-presentation-11-2009.pdf

⁷⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Food_sovereignty

De zeven principes die onder voedselsoevereiniteit vallen zijn:

- Voedsel is een mensenrecht.
- Landhervorming is nodig om landloze boeren en vrouwen in het bijzonder toegang te geven tot land, en inheemse volkeren hun oorspronkelijke land terug te geven.
- Bescherming van natuurlijke hulpbronnen en gebruikersrecht.
- Hervorming van de handel in voedsel, zodat zelfvoorziening prioriteit krijgt en men zich kan beschermen tegen import die ten koste gaat van boeren of leidt tot lage prijzen;
- Stop de globalisering van honger; voedselsoevereiniteit wordt ondermijnd door speculatie, het beleid van WTO, Wereldbank en IMF dat leidde tot een groeiende controle van multinationals over het landbouwbeleid.
- Vrede en vrijheid van geweld; stop de marginalisering en onderdrukking van de boerenbevolking, etnische minderheden en inheemse volkeren, de voortdurende ontruiming van boeren van hun land, en de gedwongen trek naar de stad.
- Democratische toegang van boeren tot het internationale landbouwbeleid; de Verenigde Naties moet dit mogelijk maken. Vooral plattelandsvrouwen moeten meer toegang krijgen tot lokale besluitvorming over voedsel en de lokale situatie.

⁷⁸ * Niek Koning van Wageningen Universiteit stelt een multilaterale handelsregulering voor als aanvulling op voedselsoevereiniteit en regionalisering. ‘Deze regulering moet gericht zijn op stabilisatie van internationale markten door middel van publieke buffervoorraden. Zo’n systeem zou moeten worden aangevuld met internationale handelsquota als de voorraden dreigen te overstromen, en met restricties op het gebruik van landbouwproducten voor *non-food*-producten als ze leeg dreigen te raken.’ Zo’n multilaterale regulering is nodig om een wild-west situatie op de wereldmarkt te voorkomen. Want hiervan kunnen landen die structureel afhankelijk zijn van landbouwimporten (bijv. Egypte, en in toenemende mate Oost-Azië) of landbouwexporten (bijv. Thailand of Australië) de dupe worden. *Schriftelijke opmerkingen van Niek Koning WUR, 26 september 2010*

* *Malthus’ vraag blijft gelden – ongelijke landbouwontwikkeling en ondervoeding op het platteland*, Marcel Mazoyer, in *Dagelijks brood – Mondiale markt en voedselzekerheid*, Bart Bode, Jan Vannoppen en Emiel Vervliet (eds.), MO* Noordzuid Cahier, jaargang 31 – nr. 1 maart 2006, pagina 57

* Olivier de Schutter VN-rapporteur voor het recht op voedsel stelt de volgende maatregelen voor om plotsteling prijstijgingen te voorkomen:

- overheidsregulering om speculatie op mondiale voedselmarkten met name via private investeringsfondsen, te voorkomen;
- creatie van een mondiaal verzekeringsmechanisme zodat arme landen kunnen investeren in sociale zekerheid en voedselsubsidies;
- verbeteren van de overheidsregulering van internationale en regionale voedselreserves, waaronder de opbouw van regionale voedselvoorraden zodat overheden kunnen inspelen op *price shocks*.

Zie *Renewed instability in global food markets requires urgent response – UN expert*, FoodFirst, 10 september 2010, zie: <http://www.foodfirst.org/en/node/3086>

* Ook van Bruchem en Visser stellen – namens het Wetenschappelijk instituut van de ChristenUnie – dat regionale blokken als de EU hun landbouwmarkten voor basisproducten als granen, suiker, vlees en zuivel, mogen beschermen. ‘Het gaat dus niet om fruit, koffie en andere producten die slechts in bepaalde delen van de wereld voorkomen. Ander regio’s kunnen een vergelijkbaar beleid voeren. Vanwege de grote consequenties en het gevaar van het nastreven van het eigenbelang, dienen globale afspraken over de omvang van de productie, invoer en uitvoer in WTO-verband vastgesteld te worden. Hetzelfde geldt voor de producten; een scherpe definitie van de basisproducten is noodzakelijk. (...) De rijkere Westerse landen kunnen regio’s in met name Afrika helpen bij het opbouwen en ondersteunen van regionale markten door deze landen in het kader van armoedebestrijding preferenties te verstrekken op de eigen markten.’ en ‘Hierboven zijn enkele elementen aangegeven van een wereldhandelssysteem die de landbouw in de rijke landen een redelijke en betaalbare manier van bescherming biedt en tegelijkertijd de aan de landbouw verbonden collectieve waarden op waarde schat. Ook voor armere landen heeft dit systeem voordeel: het leidt tot betere prijzen op de wereldmarkt en biedt de producenten meer mogelijkheden om hun producten tegen minder oneerlijke prijzen af te zetten op de markt van rijkere landen. Wij zijn er van overtuigd dat deze benadering voor de boeren hier en voor boeren daar beter uitpakt dan de weg van pure liberalisering die een aantal jaren geleden is ingeslagen.’

Zie: *Boeren voor morgen – Landbouwbeleid en Christelijke politiek*, Cees van Bruchem en Cors Visser (red.), mr. G. Groen van Prinsterer stichting, Wetenschappelijk instituut van de ChristenUnie, 2004, pagina 109 en 111

* Ook de *Commissie Landbouw en Plattelandsontwikkeling binnen het Europese Parlement* adviseert om op mondiale schaal een systeem met voorraden voor basisvoedsel, aan te leggen. Dit voorraadsysteem zou moeten worden georganiseerd door de VN of de FAO. Zie: *ONTWERPRESOLUTIE VAN HET EUROPEES PARLEMENT over de erkenning van landbouw als sector die van strategisch belang is voor de voedselzekerheid*, Europees Parlement, 16 december 2010, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&reference=A7-2010-0376&format=XML&language=NL#title1>

⁷⁹ De koopkrachtige vraag buiten Europa betekent: leveren aan landen die (nu nog) zelf onvoldoende productiecapaciteit hebben om hun bevolking te voeden, zoals bepaalde landen in het Midden-Oosten. Voorwaarde aan deze export is dat er geen inkomenssubsidies en exportsubsidies betaald worden, en dat betreffende landen - indien gewenst - hun boeren kunnen beschermen middels importheffingen. Dat betekent bijvoorbeeld dat West-Afrikaanse landen hun boeren mogen beschermen tegen ongesubsidieerde uien uit Nederland. De importheffing is dan zo hoog dat Afrikaanse boeren kostendekkend hun uien kunnen produceren, maar daarnaast wordt eventueel een deel van de uienbehoefte geïmporteerd. Op dezelfde manier beschermd Zuid-Korea haar rijstboeren, terwijl het niet zelfvoorzienend in rijst is.

⁸⁰ *Assessment of the budgetary effects of the 'New Policy'*, JM Boussard and others, December 2010, pagina 6, zie:

<http://www.europeanfooddeclaration.org/sites/default/files/10%2012%2013%20budget%2021%20dec.doc>

⁸¹ *Assessment of the budgetary effects of the 'New Policy'*, JM Boussard and others, December 2010, pagina 8, zie:

<http://www.europeanfooddeclaration.org/sites/default/files/10%2012%2013%20budget%2021%20dec.doc>

⁸² *For a New European Agriculture and Food policy that meets the challenges of this century*, Oxfam en FOEI, 11 juni 2010, pagina 5 en 34, zie: <http://www.arc2020.eu/doc/Proposal-for-a-new-European-Agriculture-and-Food-Policy.pdf>

Aanvullende informatie: De onderzoekers vinden (p.34): ‘... the EU should be aware of the fact that, in 2013, it will stand as the only political power and member of the WTO in the position of refounding both the CAP and the Marrakech Agreement on the basis of food sovereignty. This is a historic opportunity, which should not be missed.’

Zij stellen verder voor (p.5): ‘In the first place, promote a new international framework for agricultural markets on a democratic basis, answering to social and ecological needs. The rationale of the WTO, bilateral free-trade agreements and the World Bank’s and IMF’s policies is questioned by many developing countries. These countries have a right to development and deserve relief of their social and ecological needs. Therefore, the CAP does not need to scrupulously comply with WTO requirements. On the contrary, the EU should support a new, more democratic framework for the multilateral oversight of agricultural markets, based on common interests and cooperation between countries, social and ecological requirements and the right to food sovereignty.’

⁸³ ‘*Vrijhandel leidt niet tot voedselzekerheid*’, Agrarisch Dagblad, 27 februari 2009 en

“*Doha round will not prevent another food crisis*” *Summary*, Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, Mission to the World Trade Organization, Presented to the Human Rights Council, 9-3-9, zie:

http://carnegieendowment.org/files/Summary_of%20report%20of%20the%20Special%20Rapporteur%20on%20the%20right%20to%20food.pdf

Aanvullende informatie: In 2011 zal John Ruggie VN-rapporteur voor bedrijfsleven en mensenrechten een notitie over de mensenrechtenstrategie ten aanzien van het bedrijfsleven presenteren.

Zie: *Rijksbegroting 2011, Artikel 5 Internationale economische betrekkingen*,

http://www.rijksbegroting.nl/2011/voorbereiding/begroting.kst148636_10.html

⁸⁴ http://www.amnesty.nl/in_actie/menswaardig_ondernemen Aanvullende informatie: Zwakke lokale wetgeving, niet-effectieve handhaving, een dubbele moraal en een gebrek aan effectieve internationale of extraterritoriale mechanismen voor toezicht en aansprakelijkheid, zijn in ontwikkelingslanden een verwoestende combinatie.

Aanvullende informatie over het ontlopen van de verantwoordelijkheid door de (vorige) regering: Voormalig minister van ontwikkelingssamenwerking Koenders noemde kamermoties op dit gebied 'sympathiek' maar verschoof de verantwoordelijkheid naar het ministerie van EZ. In deze moties wordt de regering verzocht te bewerkstelligen dat bedrijven inzage geven in hun productieketen, en zodoende transparant te maken in welke mate deze bijdraagt aan schending van mensenrechten, duurzaam is en voldoet aan sociale normen, en wat de aanpak van bedrijven ter verbetering van mensenrechten in de keten is.

Zie: *Mensenrechtenrapportage 2009*, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 28 juni 2010, pagina 112, zie: <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/publicaties-pb51/mensenrechtenrapportage-2009.html>

⁸⁵ Zie voor de geformuleerde aanklachten tijdens het Tribunaal waar minister Brinkhorst van EZ werd aangeklaagd over zijn WTO-inzet: http://www.globalalternatives.nl/tribunaal&style_id Het Tribunaal werd in twee zittingen georganiseerd door Vóór de Verandering. Volgens de betrokken organisaties leidt het vrijhandelsbeleid onder andere tot een kaalslag onder familiebedrijven binnen landbouw en het mkb in Noord en Zuid; het zet druk op arbeidsrechten en draagt direct bij aan de natuur- en milieuproblematiek.

⁸⁶ Gezamenlijk ondertekende verklaringen in Nederland en EU over het GLB (na 2013):

- *Beleidsvisie Platform Andere Landbouw voor het GLB 2014-2020 en Reactie op voorstellen van Europese Commissie over het GLB en het Nederlandse kabinet hierop*, ondertekend door: Afrika Europa Netwerk, Gifsoja.nl, ILEIA / AgriCultures Network, Milieudefensie, Nederlandse Akkerbouw Vakbond, Nederlandse Melkveehouders Vakbond, Netwerk Vitale Landbouw en Voeding, Platform Aarde Boer Consument, SP Werkgroep Land- en Tuinbouw Noord-Limburg, Stichting Landwaard, Women's International League for Peace and Freedom (WILPF), X min Y Solidariteitsfonds, Piet van IJendoorn, eigenaar de Zonnehoeve, 10 maart 2011, zie: <http://aardeboerconsument.nl/di-15-maart-overleg-tweede-kamer-en-bleker-over-glb>
- *A coalition of European social movements, farmers' organisations, and NGOs demand to put access to quality affordable food and fair market prices for farmers at core the of EU agriculture and food policy*, 29 november 2010.

De volgende boerenorganisaties, sociale bewegingen en NGO's uit diverse Europese landen onderschrijven dit alternatief: Africa Europe Faith & Justice Network (AEFJN), ABC Platform (N), ACORD Africa, Agrarbuendnis Austria (Austrian Platform for Food Sovereignty), Aseed (N), European ATTAC network, Eco Ruralis Association (R), European Coordination Via Campesina (ECVC), Food & Water Europe, Friends of the Earth Europe, Italian Committee for Food Sovereignty (I), Plataforma Rural/ Alianzas por un Mundo Rural Vivo de Espana, Practical Action (UK), Protect the Future/Vedegylet (Hu), Relocalisons (F), Save our Seeds- European Alliance to protect the integrity of Seeds (G), Slow Food (D), Urgenci, the international network of CSA, Wervel (B), Working group for a just and justified agriculture (B). Zie hier de verklaring:

http://www.foeeurope.org/press/2010/Nov29_coalition_demand_to_put_access_to_quality_affordable_food_and_fair_market_prices_for_farmers.html

- *A new European Agricultural Policy - The Transition to Sustainability*, Vredeseilanden, maart 2010, zie: http://www.vredeseilanden.be/files/docs/varia/2010/dossier-CAP_ENG_LR.pdf Het betreft de volgende organisaties: Boerenbond en de VODO-landbouwwerkgroep. De volgende organisaties leverde een bijdrage aan deze VODO-groep: Oxfam, BBL, Wervel, Broederlijk Delen. Africa Europe Faith and Justice Network en Vredeseilanden.
- *De verklaring van Utrecht, landbouw 2013 - Neerslag van een dag over de toekomst van de landbouw*, 8 oktober 2010, <http://aardeboerconsument.nl/wp/wp-content/uploads/2010/11/10-10-08-verklaring-van-utrecht.pdf>
- *Petitie voor een beter landbouw- en voedselbeleid*, ondertekend door diverse maatschappelijke - en boerenorganisaties en 1.000 burgers, 2010, zie: <http://petities.nl/petitie/voor-een-beter-voedsel-en-landbouwbeleid>

⁸⁷ *Voor duurzaamheid moet alles uit de kast - Werken aan duurzaamheid is geen zaak van alleen klimatologen en natuurkundigen, maar van alle wetenschapper*, opinie-artikel van Klaas van Egmond, Henk Kummeling, Hans Schenk, Marleen van Rijswijk, Marcus Düwell en Herman Wijffels, allen betrokken bij het Utrecht Centrum voor Aarde en Duurzaamheid (UCAD), Trouw, 25 november 2010, zie:

http://www.trouw.nl/groen/nieuws/dossiers/Duurzamehonderd2010/duurzamehonderd2010artikelen/article3311551.ece/Voor_duurzaamheid_moet_alles_uit_de_kast_.html

⁸⁸ *Bio is geen koopje maar een keuze: de prijs*, Bio Forum,

zie: <http://www.bioforum.be/v2/cms/documenten/09-bioprijs.pdf>

Aanvullende informatie: Het gaat om melk, boter, eieren, aardappelen, tarwemeel, rijst, deegwaren, brood, koffie en bananen. Bij een wijziging in het eetpatroon liggen de uitgaven nog dicht bij elkaar: namelijk als je een derde minder eet van vlees, suiker, zoetwaren en jam. Overigens bleek uit dit onderzoek ook, dat de 'bio'consumenten – ook als ze gangbare producten kopen – grif een meerprijs van 27% neertellen voor wat ze ervaren als een beter product. Het zijn gewoon mensen die bereid zijn meer geld uit te geven aan kwaliteitsproducten: biologische of eventueel andere. Uit Duits onderzoek blijkt dat consumenten die sterk voor bio kiezen, beduidend meer groenten, peulvruchten, graanproducten, en ook meer zuivel eten, dan gangbaar etende gezinnen. Die verbruiken dan weer meer suiker, bier, vlees, koffie en eieren.

⁸⁹ De volgende organisaties zijn o.a. actief op het gebied van voedselsoevereiniteit en/of regionalisering – **hernieuwd in 2^e druk**:

- Alternative Trade Mandate; www.alternativetrademandate.org
- ASEED, Action for Solidarity, Environment, Equality and Diversity; www.aseed.net
- Both Ends; www.bothends.org
- Corporate Europe Observatory; www.corporateeurope.org
- The Ecologist; www.theecologist.org
- FIAN, FoodFirst Information and Action Network; www.fian.org
- Focus on the Global South gevestigd in Thailand; www.focusweb.org
- Food Sov CAP, European Movement for Food sovereignty and another CAP; <http://nyelenieurope.net/foodsovcap/> and <http://www.eapn.eu/en/news-and-publications/news/other-news/european-movement-for-food-sovereignty-and-another-cap-commentary-on-the-cap-post-2013-legislative-proposals>
- Foodwatch Nederland; www.foodwatch.nl
- Friends of the Earth, www.foei.org
- IATP, Institute for Agriculture and Trade Policy; www.iatp.org
- ISEC, International Society for Ecology and Culture; www.isec.org.uk
- Grain; www.grain.org
- Greenpeace; www.greenpeace.nl
- Milieudefensie; www.milieudefensie.nl
- MO*, Mondiaal Magazine; www.mo.be
- NAV, Nederlandse Akkerbouw Vakbond, www.nav.nl
- NMV, Nederlandse Melkveehouders Vakbond, www.nmv.nu
- NCIV, Nederlands Centrum voor Inheemse Volkeren; www.nciv.net
- Nyeleni Europe: <http://www.nyelenieurope.net/en/>
- Oakland Institute; www.oaklandinstitute.org
- Omslag, werkplaats voor duurzame ontwikkeling; www.omslag.nl
- Platform Aarde Boer Consument, www.aardeboerconsument.nl
- Platform Andere Landbouw; <http://aardeboerconsument.nl/samenwerking/samenwerking-in-nederland>
- Seattle to Brussels Network; www.s2bnetwork.org
- Slow Food Nederland; www.slowfood.nl
- SOMO, Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen; www.somo.nl
- Survival International; www.survivalinternational.nl
- Third World Network; www.twinside.org.sg
- Transition Towns Nederland; www.transitiontowns.nl
- TNI, Trans National Institute; www.tni.org
- Via Campesina, internationale boerenbeweging; <http://viacampesina.org/en/>

- Werkgroep Voedselrechtvaardigheid; www.foodjustice.eu
- Vóór de Verandering, o.a. het project 'Regionalisering'; www.globalalternatives.nl
- Vredeseilanden; www.vredeseilanden.be
- Weet wat je eet; www.weetwatjeet.nl/
- Wervel, Werkgroep voor een Rechtvaardige en Verantwoorde Landbouw; www.wervel.be
- XminY Solidariteitsfonds; www.xminy.nl

⁹⁰ *Buy this! – Alles wat je niet wilt weten over eten...*, Raj Patel, 2007, pagina 261

⁹¹ *Hoge olieprijzen maken wereld kleiner en beter* – bespreking van boek *Why your world is about to get a whole lot smaller* van Jeff Rubin (hoofdeconoom van de Canadese bank CIBC), de Volkskrant, 5 februari 2010 en

Dure olie zet de klok minstens 45 jaar terug, de Volkskrant 18 juli 2008

⁹² Zoals dichter en filosoof Tashi Rabgyas het zei over de dorpelingen in Ladakh (India): 'Je kunt echt zeggen dat de Ladakhis de waarachtige economen zijn. Niet zoals moderne economen die pleiten voor groeiende productie die alle natuurlijke hulpbronnen vernietigd. Maar door te zorgen voor natuurlijke hulpbronnen en ze te ontwikkelen.'

Zie: *Rambo, Barbie and Wordsworth: Partners in Cultural Destruction on the Tibetan Plateau*, John Page, Programmes Director, ISEC, zie: <http://www.isec.org.uk/articles/rambo.html>

Overige gebruikte bronnen per thema en per paragraaf

Hoofdstuk 1

Agrobiodiversiteit: de basis van het voedsel

- 'Globalisering bedreigt inheemse voeding', Agrarisch Dagblad 10 september 2009
- *First GM maize fields for coexistence research?!*, 23 mei 2006, zie: http://www.aseed.net/index.php?option=com_content&task=view&id=240&Itemid=138

Grondbewerking en de afhankelijkheid van olie

- Over dierlijke arbeid: *Soil not oil- Climate change, Peak Oil, and Food Insecurity*, Vandana Shiva, 2008, pagina 75
- Over beschikbaarheid werktuigen: Marcel Mazoyer agronoom en professor aan het Franse Landbouwinstituut in *Koe 80 heeft een probleem – Boer, consument, agro-industrie en grootdistributie*, Dirk Barrez, 2007, pagina 62
- Over het *Swadeshi-concept: Regionalisering als alternatief voor neoliberale globalisering – Beleid en praktijk*, Vóór de Verandering, 2008, pagina 29-30, zie: www.globalalternatives.nl/file/365
- *Bioboer pleit voor terugkeer van werkpaard*, Trouw, 9 maart 2007, zie: http://www.trouw.nl/groen/article1469531.ece/biologische_landbouw_Bioboer_pleit_voor_terugkeer_van_werkpaard_.html, en de website van de initiatiefgroep Moderne Paardentactie: <http://www.paardentactie.nl/nl/index1.htm>

Planten en zaaien – Werkgelegenheid en de positie van vrouwen

- Over werkgelegenheid in de landbouw: FAO-statistieken in *Koe 80 heeft een probleem – Boer, consument, agro-industrie en grootdistributie*, Dirk Barrez, 2007, pagina 149
- Over positie van vrouwen: *Canada : Women's contribution to farming*, 14 maart 2009, zie: http://www.viacampesina.org/en/index.php?option=com_content&view=article&id=684:canada--womens-contribution-to-farming&catid=20:women&Itemid=39 en *Buy this! – Alles wat je niet wilt weten over eten...* Raj Patel, 2007, pagina 182
- *Eigen boontjes doppen?*, Jacob Jan Vreugdenhil, ChristenUnie, 2005
- *Enlighted agriculture*, Colin Tudge, Resurgence, no. 221, November/ December 2003
- 1^e druk: Over statistiek aantal boeren in Nederland: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/landbouw/nieuws/default.htm> en *Land- en tuinbouwcijfers 2009* – LEI Wageningen UR en Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/C1A56EC5-9A02-4639-8BDB-6787381ADA7A/0/2009j29pub.pdf>, *Nederlandse boer wordt zeldzaam*, Resource, 23 april 2009 en *De landbouw was een mannenwereld*, NRC.Next, 21 juli 2010
- 2^e druk: Over statistiek aantal boeren in Nederland: *Land- en tuinbouwcijfers 2012* – LEI Wageningen UR en Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) , zie: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/landbouw/publicaties/publicaties/archief/2012/2012-land-en-tuinbouwcijfers-2012-pub.htm>

Mest: milieuprobleem of onmisbare grondstof?

- *Chinese akkers zijn met kunstmest overladen*, de Volkskrant, 13 februari 2010
- 'Verplichte mestinjecties schaden landbouwgrond', Financiële Telegraaf, 16 april 2008, <http://melkquotum.startpagina.nl/prikbord/3494849/3494861/verplichte-mestinjecties-schaden-landbouwgrond>
- *Koe en bodem gezond door kringloop – Interview met John Wester uit Opmeer (N.-H.)*, Boerderij, 22 juni 2010
- *Kunstmest is gif*, Intermediair, 23 september 2004

Gewasbescherming - Voedselveiligheid

- Over Nederlandse biodiversiteit: *De wortels van ons bestaan*, Alternatieve Konsumentenbond, 1996, pagina 16
- Over genetische manipulatie algemeen: http://www.gentech.nl/info/voedsel_en_landbouw
- Over Bt-katoen in India: 90 procent van de boeren die zelfmoord hadden gepleegd in Andhra Pradesh en Vidharba had genetisch gemanipuleerde katoen verbouwd. Zie: *Buy this! – Alles wat je niet wilt weten over eten...*, Raj Patel, De Wereld, 2007, pagina 130
- *Gewasbescherming*, Ministerie van LNV, zie: http://www.minlnv.nl/portal/page?_pageid=116,1640743&_dad=portal&_schema=PORTAL&p_document_id=109845&p_node_id=799725&p_mode=BROWSE
- Binnen Global-GAP zijn de eisen vastgelegd die wereldwijd aan boeren en tuinders worden gesteld aangaande voedselveiligheid, duurzaamheid en kwaliteit. Het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel (CBL) heeft voor de Nederlandse markt namens de supermarkten het heft in handen genomen om de invoering van GlobalGAP te bevorderen. zie: <http://www.globalgap.nl/index.php?id=5>
- Global GAP is de opvolger van Eurep-GAP (Eurep = Euro-retailer produce working group, GAP= Good Agricultural Practice). Eurep-GAP omvatte Europese retailrichtlijnen voor agrarische producten. De detailhandel heeft het initiatief genomen om zelf voorwaarden voor de primaire producent in Europees verband vast te leggen. Zie voor meer informatie: <http://www.agriholland.nl/dossiers/kwaliteitssystemen/eurepgap.html>
- *Duurzame voedselproductie – Eurep-gap*, Natuur en Milieu, 2006, <http://www.natuurenmilieu.nl/page.php?pageID=76&itemID=1475&themaID=8>
- Diverse bronnen over residuen van chemische bestrijdingsmiddelen:
  - *Overschrijding acute gezondheidsnormen door bestrijdingsmiddelen in groente en fruit*, Brief van Milieudefensie, Natuur en Milieu en Goede Waar & Co aan Minister Klink van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 4 februari 2008, zie: http://www.weetwatjeeet.nl/images/stories/downloads/080204_brief_LNV_en_VWS1.pdf en
  - *Input voor Algemeen overleg gewasbeschermingsmiddelen (op) 18 juni 2008*, Brief van Milieudefensie, Natuur en Milieu, Goede Waar & Co, 6 juni 2008, zie: http://www.weetwatjeeet.nl/images/stories/downloads/080609_Input_AO_gewasbeschermingsmiddelen.pdf
  - *De Groente & Fruit Wijzer*, Weet wat je eet, zie: <http://www.weetwatjeeet.nl/index.php/de-groente-a-fruit-wijzer>
  - *Minder residu op groente en fruit in supermarkten*, Agrarisch Dagblad, 15 juli 2009, zie: <http://www.agd.nl/1080272/Nieuws/Artikel/Minder-residu-op-groente-en-fruit-in-supermarkten.htm>
  - http://www.weetwatjeeet.nl/index.php/de-weet-wat-je-eet-gifmeter?method=results&presets=fruit_desc
  - Afname gifresten op groente en fruit stagneert, persbericht over Gifmeter 2009 van Vereniging Milieudefensie, Stichting Natuur en Milieu en Foodwatch, zie: <http://www.weetwatjeeet.nl/index.php/nieuws/29-afname-gifresten-op-groente-en-fruit-stagneert>
- Aanvullende informatie uit: <http://www.weetwatjeeet.nl/images/stories/downloads/Conclusies%20van%20WWJE-organisaties%20over%20Gifmeter%202009.doc> : ‘De VWA komt niet altijd in actie als dat wel moet 16 keer is de gezondheidsnorm overschreden. Toch heeft de VWA in slechts acht gevallen actie ondernomen. Bij vijf van de acht overschrijdingen waar geen actie voor is ondernomen door de VWA was er wel sprake van een voor de VWA voldoende grote wetsovertreding (2x MRL), maar is door onbekende redenen ten onrechte geen alert uitgegaan.’
- **2^e druk:** cijfers uit 2011 van de Weet wat je eet-campagne: http://www.weetwatjeeet.nl/gifmeter/?method=results&presets=year_overview

Handmatige oogst – Concurrentie op voedselmarkten

- Over Senegal: *Koe 80 heeft een probleem – Boer, consument, agro-industrie en grootdistributie*, Dirk Barrez, 2007, pagina 28

- Over netto-importerende ontwikkelingslanden: *The global food crisis: hype and reality*, Rosario Bella Guzman, PAN AP and PCFS, juli 2008, pagina 7 en 8, zie: http://www.foodsof.org/resources/resources_000008.pdf
- *Opkomst van telersverenigingen in de Nederlandse voedingstuinbouw*, Drs. W.J.J. Bijman en Prof. Dr. G.W.J. Hendrikse, Organisatie en structurering – Omgeving – Samenwerking, nr. 256 Juni 2001, zie: http://www.rsm.nl/portal/page/portal/home/faculty/academic_departments/organisation_and_personnel_management/faculty/faculty/hendrikse/2001%20Opkomst%20telersverenigingen.pdf

Oogst van graan

- Survival International over 'ontwikkeling' van inheemse volkeren: <http://www.survivalinternational.org/stampitout>
- *Rijst*, <http://nl.wikipedia.org/wiki/Rijst>
- *Tarwe*, <http://www.dekooktips.com/warenkennis/graan-rijst/tarwe.htm>
- Over gebruik grondstoffen in Nederlandse voedselindustrie: *Het Nederlandse agrocomplex 2007*, van Leeuwen, de Kleijn, Pronk en Verhoog, LEI, 2008, pagina 32 en 44, zie: http://www.lei.dlo.nl/publicaties/PDF/2008/5_xxx/5_08_01.pdf
- Over graanverbruik in de EU: *Graanproductie EU valt weer groter uit dan verbruik*, Agrarisch Dagblad, 8 december 2009

Veevoer en de strijd om land

- Over de *landgrab* in Ethiopië: Informatie over - en reacties op de reportage *Food Fight*, uitgezonden door Canvas op 17 oktober 2010, ook bekend onder de naam *Planet à Vendre* van CapaTV, zie: <http://actua.canvas.be/panorama/archief/panorama-1710-foodfight/#comment-53921>
- **2e druk:** *Schendingen van mensenrechten door landgrab in Ethiopië*, Guus Geurts, 16 april 2013, zie: <http://aardeboerconsument.nl/schendingen-van-mensenrechten-door-landgrabbing-in-ethiopie>
- Over landgrab in het algemeen: *Ancestral land grab*, Wanjohi Kabukuru, 1 november 2009, zie: <http://www.thefreelibrary.com/Ancestral+land-grab-a0212287718> en *Land grab or development opportunity? - Agricultural investment and international land deals in Africa*, Lorenzo Cotula, Sonja Vermeulen, Rebeca Leonard and James Keeley, FAO, IIED and IFAD, 2009, zie: <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/011/ak241e/ak241e.pdf>
- **2^e druk:** *Despite Drop from 2009 Peak, Agricultural Land Grabs Still Remain Above Pre-2005 Levels*, World Watch Institute, 21 juni 2012, zie: <http://www.worldwatch.org/despite-drop-2009-peak-agricultural-land-grabs-still-remain-above-pre-2005-levels-0>
- **2^e druk:** *Squeezing Africa dry: behind every land grab is a water grab*, GRAIN, 11 juni 2012, <http://www.grain.org/article/entries/4516-squeezing-africa-dry-behind-every-land-grab-is-a-water-grab>
- Over Nederlands veevoer: <http://www.nijsen-granico.nl/nl/nijsegranico/historie/>, <http://www.havens.nl/page9.html> en <http://www.diervoer.info/diervoer/voerinsorten.php>

Melkproductie en klimaatverandering

- Over Mongolië: *Empowering herder communities in Mongolia to manage grasslands and improve livelihoods*, Mongolian Society for Range Management, 2010, www.msrm.mn
- Over de Masai: Informatie uit de documentaire *Masai on the move*, Morten Vest en Robert Schmidt, 2010, en verder: http://en.wikipedia.org/wiki/Masai_people en *Africa Climate Change Threatens Life and Health of Maasai Women*, Ebby Nanzala Wamatsi, Women News Network, 14 september 2009, zie: <http://womennewsnetwork.net/2009/09/14/africa-climate-change-threatens-life-and-health-of-masai-women/>
- Over broeikasuitstoot Nederlandse melkveehouderij: 'Op jaarbasis stoot de gehele productieketen van de Nederlandse melkveehouderij 15 Megaton CO₂ aan broeikasgassen uit. Dat is 30 procent van de gehele Nederlandse CO₂-uitstoot. (...) Van het totale energieverbruik in de zuivelketen gaat 34 procent naar de melkveevoederproductie, 28 procent gaat naar de melkverwerking en 14 procent naar de melkveehouderij.' Geciteerd uit: *Productie veevoer kost veel energie*, Agrarisch Dagblad, 16 mei 2009, zie: <http://www.agd.nl/1076264/Nieuws/Artikel/Productie-veevoer-kost-veel-energie.htm>

Varkenshouderij en dierenwelzijn

- *China is 's werelds grootste producent van vlees en eieren*, Francien Winsemius, Leven, de Nederlandse Vegetariërs Bond, 2005, nummer 6, zie: <http://www.animalfreedom.org/paginas/informatie/China.html> en
- *Iets meer slachtingen varkens in 2010*, Agrarisch Dagblad, 13 januari 2011, De consumptie van bijna 700.000 ton is berekend als volgt: 16,58 miljoen inwoners (per 1-1-2010) x 41,8 kg varkensvlees per persoon = 693 miljoen kg, zie: <http://www.agd.nl/Artikel/559110/Iets-meer-slachtingen-varkens-in-2010.htm>
- *EU-varkensstapel stabiel, export varkensvlees daalt*, VILT, 6 mei 2010, zie: http://www.vilt.be/EU-varkensstapel_stabiel_export_varkensvlees_daalt
- *Groeiende productie varkens- en kippenvlees*, Agrarisch Dagblad, 4 juni 2010, zie: <http://www.agd.nl/10102157/Nieuws/Artikel/Groeiende-productie-varkens-en-kippenvlees.htm>
- *Internationaal varkenstransport regelrechte lijdensweg*, Dier en Recht, zie: <http://www.dierenrecht.org/index.php?id=229>
- *Het varken betaalt een hoge prijs*, de Volkskrant, 28 juni 2008
- *Hoe worden varkens gehouden?*, Voedingscentrum, 11 september 2008, <http://www.voedingscentrum.nl/nl/eten-herkomst/voedingsmiddelen/vlees/varkensvlees/hoe-worden-varkens-gehouden.aspx>
- *Varkensvleesproductie 1,5 procent hoger*, Boeren Business, 1 november 2010, zie: http://www.boerenbusiness.nl/nl/25255669-%5BLink_page_DIER%5D.html?opage_id=25255027&location=21191010942168481,10647811,true
- Uitspraken van Wyno Zwanenburg van de Nederlandse Vakbond voor Varkenshouders tijdens de Buitenhof-uitzending van 20 februari 2011.

Dierziekten: risico voor de volksgezondheid

- Over vogelgriepcrisis: *How Bird Flu has spread*, BBC News, http://news.bbc.co.uk/2/shared/spl/hi/world/05/bird_flu_map/html/1.stm
- Over Q-koorts: TV-uitzending, *Nieuwsuur*, 22 november 2010, Nederland 2
- *Eerste geiten gedood op Brabantse Q-koortsbedrijven*, NOS Nieuws, 29 december 2009 <http://nos.nl/artikel/124250-eerste-geiten-geruimd-op-brabantse-qkoortsbedrijven.html>
- *Overzicht dierziekten* (bron ANP) via: *Is Nederland verziekt? Dierziekten en massale ruiming, hoe nu verder?* zie: <http://www.animalfreedom.org/paginas/opinie/doodziek.html> en Aanvullende informatie:
  - Nederland is koploper in Europa op gebied van verstrekking van antibiotica aan dieren.
  - Een ander groot probleem is de besmetting met de Salmonella en Campylobacter-bacterie via met name kippenvlees. Vijf respectievelijk dertig procent van het kippenvlees is hiermee besmet. Zie: http://www.europa-nu.nl/id/vic8efd70bwt/nieuws/salmonellabesmettingen_in_eu_afgenomen?ctx=vga2czkjmzkj

Visserij

- Over visconsumptie: *Oceans*, Trouw, bijlage bij editie van 11 december 2010, pagina 20 en 21
- Over visserij in Afrikaanse wateren:
  - *Europa vist illegaal bij Westelijke Sahara*, Pavel Klinckhamers (Greenpeace), NRC.Next, 25 februari 2010, Aanvullende informatie: Marokko wordt daarbij betaald om te mogen vissen voor de kust van West-Sahara een land dat zij bezet hebben. Deze visserij is als illegaal te beschouwen.
  - *Help arme vissers: hou de dieven weg*, Trouw, 28 januari 2010,
  - *Stop de plundering van Somalische kusten*, Farah Karimi (Oxfam Novib), NRC, 16 april 2009,
  - *De Senegalese vis wordt duur betaald*, Vrij Nederland, 5 augustus 2006,
  - *Kapers op de kust*, reportage Aart Zeeman in Somalië, Brandpunt, TV-uitzending 12 december 2010, zie: <http://brandpunt.kro.nl/uitzendingen/2010-12-12/somalie/>
Aanvullende informatie: In deze reportage klagen Somalische vissers dat marineschepen – ook Europese – de illegale trawlers beschermen, en het vistuig van kleine Somalische vissers kapot varen. Onafhankelijke waarnemers hebben dit bevestigd. Minister Rosenthal van Buitenlandse Zaken wenste – na herhaaldelijk aandringen – niet inhoudelijk te reageren op vragen van

Marianne Thieme (PvdD) over Europese (incl. Nederlandse) vissers die door het leeg vissen van de zeeën bij Somalië, bijdragen aan de problematiek rond de piraterij. Zie: *Begrotingsbehandeling ministerie van BuZa*, Tweede Kamer, 15 december 2010

- Over Afrikaanse migranten: *Immigration: A User's Guide*, zie: <http://www.mtholyoke.edu/~skdonald/classweb/page3.html>
- Over met dynamiet vissen: *Blast fishing*, Wikipedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Blast_fishing
- Over Europese en Nederlandse visserij en viskweek:
  - *Feiten en cijfers*, Metro Custom Publishing, Metro, december 2009
  - *Wereld Natuur Fonds schat bijvangst vis op 38 miljoen ton*, de Volkskrant, 15 april 2009
  - *Ontwerpresolutie van het Europees Parlement over de industriële visserij en de productie van vismeel en visolie*, (2004/2262(INI)) zie: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&reference=A6-2005-0155&language=NL>
  - *'Vismeel in veevoer vorm bedreiging voor visstand'*, Agrarisch Dagblad, 19 november 2009
Aanvullende informatie: In 2004 werd in totaal 59,4 miljoen 'vis' gekweekt, bestaande uit: 26 miljoen ton zoetwatervis, 14 miljoen ton algen, 13 miljoen ton schelpdieren en 6,4 miljoen ton vleesetende vissen en schaaldieren. Vooral deze vleesetende vissen leiden tot overbevissing van 'veevoervissen' als ansjovis, sardien, wijting, makreel en horsmakreel. Per kg vleesetende vis is vijf kg 'veevoervis' nodig.
  - *Oceans*, Trouw, bijlage bij editie van 11 december 2010, pagina 22 en 23

Voedselverwerking en energie

- <http://nl.wikipedia.org/wiki/Conserveren>
- http://en.wikipedia.org/wiki/Food_preservation
- Over nieuwe producten in de voedingsmiddelenindustrie:
  - *Buy this!*, Raj Patel, 2006, p.228
  - *New food products lifeblood of industry*, Sharon Omahen in *Georgia Faces*, 26 juni 2003, zie: <http://georgiafaces.caes.uga.edu/getstory.cfm?storyid=1885>
  - *Volle schappen, volle afvalbakken*, Trouw, 10 maart 2009
- Over *nutraceuticals*: *Buy this!*, Raj Patel (2007), pagina 275
- *Voeding richting farma – Gezondheidsclaims steeds belangrijker*, Telegraaf, 3 februari 2011

De markt

- De voorbeelden van boeren die hun eigen verwerkte producten verkopen, zijn afkomstig van de wekelijkse markt in Erechim in Zuid-Brazilië. Zie: *Koe 80 heeft een probleem – Boer, consument, agro-industrie en grootdistributie*, Dirk Barrez, 2007, pagina 177-178
- Over werkgelegenheid in de informele handel: *Street vendors and informal trading: Struggling for the right to trade in Kisumu*, 15 januari 2010, zie: <http://majimbokenya.com/home/2010/01/15/street-vendors-and-informal-trading-struggling-for-the-right-to-trade-in-kisumu-city/>
- Over de liberalisering en concentratie binnen de detailhandel: *The profit behind your plate – Critical issues in the processed food industry*, Myriam Vander Stichele & Sanne van der Wal, SOMO, 2006, pagina 113 t/m 116, zie: http://somo.nl/publications-nl/Publication_1676-nl
Aanvullende informatie: Internationale supermarktketens als Carrefour, Ahold, Wal-Mart en Tesco hebben het voor elkaar gekregen dat zij zich mochten vestigen in ontwikkelingslanden. Hiervoor zijn afspraken gemaakt binnen het WTO-dienstenverdrag (GATS). Onderdelen hiervan zijn dat: betreffende landen geen wetten mogen maken die de belangen van deze supermarkten schaden; deze landen buitenlandse firma's net zo veel rechten moeten toestaan als haar eigen winkelbedrijven, en dus gelijk moet behandelen; dat deze multinationals de vrijheid hebben hun winsten het land uit te sluisen.
- Over de concentratie binnen de retail: Frans Frederix ex-topman van Superunie: 'We staan aan de vooravond van een intercontinentale integratie waarbij het Amerikaanse Wal-Mart zich gaat aansluiten bij de Europese inkooporganisaties AMS of EDM.' in: *Retailers willen de hele voedingsketen beheersen*, ZuivelZicht, 14 mei 2008, pagina 25
- Over de concentratie op gebied van groente: Consumenten kunnen zo niet profiteren van een vitaminerijk product als paprika, voor een relatief lage prijs. Zie: *Supers woekeren met groente en fruit*, Consumentengids, november 2008, zie:

<http://www.p-acht.nl/media/2008-11-00.%20Consumentengids.%20supers%20woekeren%20met%20groente%20en%20fruit.pdf>

- 'Overproductie in tuinbouw grootste oorzaak van crisis', Agrarisch Dagblad, 7 juli 2009 en *Wanhoop in de kassen*, Agrarisch Dagblad, 1 juli 2009
- Op http://www.foodlog.nl/vandaag/bericht/je_weet_niet_waar_je_het_over_hebt/ ontstond een interessante discussie over de toekomst van de tuinbouw.

Olie of vitamines op je bord?

- Over voedselkilometers: *Hoeveel kilometers heb ik vandaag eigenlijk op mijn bord liggen?*, Trouw, 6 juli 2006
- Over uitstoot Nederlands vervoer: *Ongrijpbare scheepsemissies*, Koers op duurzaam, http://www.koersopduurzaam.nl/main/page_maritiem.html

Voedselbereiding

- Over de Dani in Papua: *Unique heritage and culture – The Dani*, zie: <http://www.indonesia-tourism.com/east-papua/dani.html> en <http://nl.wikipedia.org/wiki/Baliemvallei>
- Over zonnekokers: *De zonnekoker; koken zonder gas of elektra*, zie: <http://wetenschap.infonu.nl/diversen/12436-de-zonnekoker-koken-zonder-gas-of-elektra.html>
- Over veranderende westerse bereidingsmethoden: *Buy this! – Alles wat je niet wilt weten over eten...*, Raj Patel, 2007, pagina 237, 241, 258
- Over de magnetron:
  - <http://www.voedingscentrum.nl/nl/voedingscentrum/veelgesteldevragen/eten-bewaren-en-bereiden/is-koken-in-de-magnetron-veilig.aspx>
  - *De magnetron een andere kijk*, Praktijk Innerpeace, zie: <http://www.innerpeace-nu.nl/Microsoft%20Word%20-%20magnetron.pdf>

Aan tafel – veranderende eetgewoonten

- <http://nl.wikipedia.org/wiki/McDonald's>

Achtergronden bij hoofdstuk 1

§ 1.1

- Over de achteruitgang van de agrobiodiversiteit in Nederland: *De wortels van ons bestaan*, Alternatieve Konsumentenbond, 1996, pagina 11 t/m 13

§ 1.2

- Over de situatie in Punjab na de Groene Revolutie:
  - *Buy this!*, Raj Patel, 2007, pagina 118 en 119
  - *Soil not oil*, Vandana Shiva, 2008, pagina 102
- Over de nadelen van kunstmestgebruik: *Sluit de Voedselkringloop!*, - *Op weg naar duurzame regionale voedselproductie en –consumptie op basis van een gezonde bodem*, Gezonde Gronden en Haags Milieucentrum, juni 2010, pagina 10, zie: http://www.haagsmilieucentrum.nl/z_files/090000_PDFs/voedselrapport_def_mail.pdf

§ 1.3

- Over statistieken GM-gewassen:
  - *GM Soy: Sustainable? Responsible?*, GLS Gemeinschaftsbank eG and ARGE Gentechnik-frei, 2010, pagina 1, zie: http://www.gmwatch.org/files/GMsoy_Sust_Respons_SUMMARY_ENG_v6.pdf
  - ISAAA (2006) en FAOSTAT (2007) in *Who benefits from gm crops?*, Friends of the Earth International, 2008 pagina 5 en 6, zie: http://www.foe.co.uk/resource/briefings/who_benefits.pdf

Aanvullende informatie: 64% van het areaal betreft gewassen die resistent zijn tegen bestrijdingsmiddelen, 19% gewassen die resistent zijn tegen insecten (Bt gewassen) en 17% tegen beide.

- Over nadelen gebruik van glyfosaat:

- *Who benefits from gm crops?*, Friends of the Earth International, 2008 zie: http://www.foe.co.uk/resource/briefings/who_benefits.pdf en http://www.gentech.nl/info/grote_bedrijven
- Consultative Group on International Agricultural Research, zie: <http://www.cgiar.org/impact/agribiotech.html> ,
- *GM Soy: Sustainable? Responsible?*, GLS Gemeinschaftsbank eG and ARGE Gentechnik-frei, 2010, pagina 4, zie: http://www.gmwatch.org/files/GMsoy_Sust_Respons_SUMMARY_ENG_v6.pdf
- Studies onder de bevolking in Argentinië en dierproeven wijzen uit dat glyfosaat grote risico's voor de volksgezondheid met zich meebrengt. Zo wordt het middel in verband gebracht met miskramen, gehandicapt geboren baby's, schade aan het DNA en kanker. Om deze redenen werd getracht het gebruik van glyfosaat in Argentinië te verbieden, maar dit mislukte. De Argentijnse onderzoeker Carrasco die de plattelandsbevolking in La Leonesa over deze risico's wilde inlichten, werd het spreken onmogelijk gemaakt.
Zie: *Argentinië: geweld tegen voorlichting glyfosaat*, GM-Watch 84, augustus 2010 http://gmwatch.org/index.php?option=com_content&view=article&id=12582:maandelijks-nieuwsoverzicht-84
- Over klassieke veredeling als alternatief:
  - *CSIRO develops highest yielding salt tolerant wheat*, Reference: 10/47, 15 april 2010, zie: <http://www.csiro.au/news/CSIRO-develops-highest-yielding-salt-tolerant-wheat.html>
  - *Case study: Transgenic drought and salt-tolerant plants*, Florianne Koechlin, Blauen-Institut (www.blueridge-institute.ch), Feb. 2004 (www.oeko.de) , zie: http://www.gmo-free-regions.org/Downloads/WS_B2_koechlin.rtf
- Over bestrijdingsmiddelengebruik bij genetisch gemanipuleerde gewassen:
  - *Who benefits from gm crops?*, Friends of the Earth International, 2008, pagina 5 en 6
  - *GM Soy: Sustainable? Responsible?*, GLS Gemeinschaftsbank eG and ARGE Gentechnik-frei, 2010, pagina 4 en 5, zie: http://www.gmwatch.org/files/GMsoy_Sust_Respons_SUMMARY_ENG_v6.pdf
- Over de gevolgen voor de voedselvoorziening in Argentinië:
  - *Who benefits from GM crops?*, Friends of the Earth International, februari 2010, pagina 1 t/m5, zie: <http://www.foei.org/en/resources/publications/pdfs/2010/who-benefits-from-gm-crops-2010>
  - *GM Soy: Sustainable? Responsible?*, GLS Gemeinschaftsbank eG and ARGE Gentechnik-frei, 2010, pagina 6, zie: http://www.gmwatch.org/files/GMsoy_Sust_Respons_SUMMARY_ENG_v6.pdf
- Over de gevolgen in Paraguay: *GM Soy: Sustainable? Responsible?*, GLS Gemeinschaftsbank eG and ARGE Gentechnik-frei, 2010, pagina 7, zie: http://www.gmwatch.org/files/GMsoy_Sust_Respons_SUMMARY_ENG_v6.pdf
- De bekendste boer die jarenlang in rechtszaken verwickeld was met Monsanto, is Percy Schmeiser uit Canada. Besmetting door genetisch gemanipuleerde gewassen ontstaat omdat stuifmeel gemakkelijk kilometers verder op andere percelen terecht kan komen. Als de boeren niet bezwijken onder de dreigementen van Monsanto, belanden ze in rechtszaken die men slechts in enkele gevallen weten te winnen.
Zie voor meer informatie: http://en.wikipedia.org/wiki/Percy_Schmeiser
- Over besmetting in Spanje: *Testimonies of Contamination - Why co-existence of GM and non-GM crops remains impossible*, Greenpeace, april 2009, <http://www.greenpeace.org/raw/content/eu-unit/press-centre/reports/testimonies-of-contamination-15-10-09.pdf>
- Over het terugvinden van GM-bestanddelen uit veevoer in lichamen van dieren: *GM Soy: Sustainable? Responsible?*, GLS Gemeinschaftsbank eG and ARGE Gentechnik-frei, 2010, pagina 4, zie: http://www.gmwatch.org/files/GMsoy_Sust_Respons_SUMMARY_ENG_v6.pdf
- Over in Nederlandse winkels verkrijgbare gentech-producten: *Introductie in de wereld van gentechvoedsel*, Eigentijds Magazine, 20 januari 2009, zie: <http://eigentijds magazine.nl/artikel/117-introductie-in-de-wereld-van-gentechvoedsel>
- Over druk op kritische wetenschappers: http://en.wikipedia.org/wiki/%C3%81rp%C3%A1d_Pusztai
- Over de mening van Europeanen over gentech: *Eurobarometer 73.1 Biotechnology*, Conducted by TNS Opinion & Social on request of European Commission, Fieldwork : January 2010 – February

2010, Publication: October 2010, pagina 18 en 32. Zie:

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_341_en.pdf

- *Eerste genetisch gemanipuleerde aardappel groeit in EU*, Scientias, 3 maart 2010, zie: <http://www.scientias.nl/eerste-genetisch-gemanipuleerde-aardappel-groeit-in-eu/5226>
- Over een motie over genetische manipulatie: *Tweede Kamer wil nieuwe soja niet, Verburg wel*, Diederick Sprangers, 18 november 2008, zie: http://www.gentech.nl/alle_berichten/nederlandse_politiek/tweede_kamer_wil_nieuwe_soja_niet_verburg_wel

§ 1.4

- Uit ander 'onderzoek is gebleken dat de productie van voedsel in de VS zeven tot tien keer meer energie kost dan dat het geproduceerde voedsel oplevert.' Zie: *De permanente oliecrisis – Waarom benzine, gas en voedsel steeds duurder gaan worden*, Willem Middelkoop en Rembrandt Koppelaar, 2008, pagina 156
- *Transport in Nederland – de feiten*, Intermediair, 26 maart 2009, zie: <http://www.intermediair.nl/artikel/weekblad-archieff/76490/de-feiten-transport-in-nederland.html>

§ 1.5

- *Het Nederlandse agrocomplex 2007*, van Leeuwen, de Kleijn, Pronk en Verhoog, LEI, 2008, pagina 17 t/m 22, en 32, zie: http://www.lei.dlo.nl/publicaties/PDF/2008/5_xxx/5_08_01.pdf
- *Landbouweconomie gehalveerd*, de Volkskrant, 26 oktober 2010
- Over aandeel export van de landbouwproductie: *Koe 80 heeft een probleem – Boer, consument, agro-industrie en grootdistributie*, Dirk Barrez, 2007, pagina 54, en *Food and Agriculture Statistics Global Outlook*: <http://faostat.fao.org/Portals/Faostat/documents/pdf/world.pdf>

§ 1.6

- *Duistere machten – Cargill en andere agro-concerns bedreigen de boeren, de wereld, ons eten*, Jan Paul Smit, 2000, down te loaden via www.ddh.nl/duurzaam/landbouw
- Over concentratie binnen handel, toelevering en verwerking: 'Dus zal bijvoorbeeld sojahaandelaar Cargill samenwerken met sojaadproducent Monsanto om controle te garanderen over de hele keten van productie en export, net zoals ConAgra en Novartis samenwerken met ADM.' Zie: *Buy this!*, Raj Patel, 2007, pagina 183
Aanvullende informatie: Slechts 10 bedrijven controleren bijna de helft van de mondiale zaadmarkt. Monsanto is het grootste zaadbedrijf ter wereld, op de voet gevolgd door DuPont. Midden jaren zeventig waren er nog zo'n 7.000 zaadbedrijven, waarvan geen enkel bedrijf ook maar een half procent van de wereldmarkt in handen had. Nu hebben 10 corporaties al 49% van de wereldzaadmarkt in handen. Zie: www.gmwatch.org/archive2.asp?arcid=8595
- Over de positie van boeren in ontwikkelingslanden: *Malfunctioning markets – Local and global food distribution*, Carlos Oya, The Broker, December 2010 / January 2011, pagina 11, zie: <http://www.thebrokeronline.eu/en/Special-Reports/Special-Report-The-heart-of-the-matter>
- Over de situatie van Nederlandse supermarkten: *Kaalslag kleine supermarkten*, Nederlands Dagblad, 8 september 2010
- Over Kenia: *Koe 80 heeft een probleem – Boer, consument, agro-industrie en grootdistributie*, Dirk Barrez, 2007, pagina 37 en de documentaire *Food Fight*, uitgezonden door Canvas op 17 oktober 2010, ook bekend onder de naam *Planet à Vendre* van CapaTV, zie: <http://actua.canvas.be/panorama/archief/panorama-1710-foodfight/#comment-53921> Aanvullende informatie uit de documentaire: De Indiase investeerder Karaturi wil op grootschalige wijze voedsel en producten voor de wereld als palmolie gaan telen, op grond die hij aankoopt en huurt in landen als Kenia en Ethiopië. Kleine boeren en herders worden met behulp van de Ethiopische overheid van hun land verjaagd, en kunnen als ze geluk hebben aan de slag als landarbeider.
- Over concentratie in de Europese voedselvoorziening: *For a New European Agriculture and Food policy that meets the challenges of this century*, Oxfam en FOEI, 11 juni 2010, pagina 9, zie: <http://www.arc2020.eu/doc/Proposal-for-a-new-European-Agriculture-and-Food-Policy.pdf>

- Aanvullende informatie over de - zeer ongelijke - gemiddelde rendementen op het eigen vermogen in vier agroketens per schakel in de voedselketen in procent rendement (LEI, mei 2007):

Sector	Toelevering	Boeren	Verwerking en Groothandel	Retail
Zuivel	3,2	0,5	19,1	22,0
Varkensvlees	13,2	-/- 4,3	9,1	22,0
Groente	32,1	-/- 0,8	26,4	22,0
Fruit	N.N.	-/- 4,0	23,5	22,0

Bron: Powerpoint Presentatie *Naar een behapbaar voedselbeleid*, Gebiedscoöperatie Oregional, 2010, pagina 4, zie: <http://www.netwerkplatteland.nl/files/Introductie-PK-duurzaam-voedselbeleid-Nijmegen-Oregional.pdf>

- Over situatie van arbeiders in de voedselvoorziening:
  - *Who pays? - How British supermarkets are keeping women workers in poverty*, ActionAid, 23 april 2007, zie: http://www.actionaid.org.uk/doc_lib/actionaid_who_pays_report.pdf
  - *Een cent per pond*, Marijke Bijl van Ondersteuningskomitee Illegale Arbeiders (OKIA), OndersteBoven, 4-'10
Zie ook: <http://www.globalinfo.nl/Nieuws/tomatenplukkers-in-florida-versus-ahold.html>
  - *De feiten over fair trade*, David Ransom, 2003, pagina 138 en 139

Hoofdstuk 2

De gevolgen van het Europese landbouwbeleid

- *Traditionele Turkse boer verdwijnt in de EU*, de Volkskrant, 4 december 2004
- *Geen kaas meer zonder koeling - Roemeense boeren hebben grote moeite om aan EU-normen te voldoen*, Trouw, 8 mei 2007, zie: http://www.trouw.nl/krantenarchief/2007/05/08/2279185/Geen_kas meer zonder koeling.html
- Over alternatief van NMV en DDB: *Afschaffing van de melkquotering: een historische vergissing!*, Nederlandse Melkveehouders Vakbond, 2007, zie: <http://www.nmv.nu/edit/uploads/file/K2116rapportAfschaffingvdmelkquotering-maart2007.pdf>

Export versus voedselzekerheid

- Uitstoot van broeikasgassen door boskap: *The climate crisis is a food crisis, Small farmers can cool the planet - A way out of the mayhem caused by the industrial food system*, GRAIN, October 2009, http://www.grain.org/o_files/climatecrisis-presentation-11-2009.pdf
- Finland en Zweden probeerden in 2008 de Europese criteria voor 'duurzame biomassa' op te rekken, zodat biobrandstoffen ook afkomstig mogen zijn van veengronden die niet ontwaterd hoeven te worden. Dit zou desastreuze effecten hebben. Zie: +++ *Breaking news: world's peat lands under threat from EU biofuels law* +++ , Jack Thurston, 9 december 2008, zie: <http://capreform.eu/breaking-news-worlds-peat-lands-under-threat-from-eu-biofuels-law/>
- In 2011 bleek dat – in tegenstelling tot wat Maleisië altijd beweerde – er op grote schaal bos wordt gekapt in Sarawak (op Borneo) voor de aanleg van palmolieplantages. 'Vooral voor de veenmoerasbossen langs de kust is de situatie alarmerend. Hier is de ontbossing bij bijna 12 keer hoger dan in Azië als geheel, stelt het rapport, en een derde is al verdwenen. De veenmoerasbossen zijn de habitat van bedreigde diersoorten, en bovendien komt door het kappen van de bossen en chemische reacties in de grond veel van het broeikasgas koolstofdioxide vrij.' Zie: *'Maleisië kapt zeer snel zijn oerwoud'*, Trouw, 2 februari 2011
- Zie voor meer informatie over de nadelen van boskap en de aanleg van palmolieplantages voor het Penan-volk de hartbrekende documentaire van *Tribe* (15 mei 2010, Nederland 3) en onder andere deze video's: *Malaysia's Penan tribe resist logging firms*, Al Jazeera, 03-09-2009: <http://www.youtube.com/watch?v=7w2otctyynE> en *Palm oil, an ecological disaster*, Report-En-France24, <http://www.youtube.com/watch?v=Z2IG1nVljrg&NR=1>
- Over omkoping rond kapconcessies: Video: *Corruption linked to Borneo deforestation*, Al Jazeera, 15 juli 2009, zie: <http://www.youtube.com/watch?v=FR-flJEMy8I&feature=channel>
- Over het aandeel veevoer van de soja-import: *Boeren met toekomst*, Milieudefensie, 2006, zie: <http://www1.milieudefensie.nl/landbouw/publicaties/rapporten/boeren-met-toekomst-burgerinitiatief-milieudefensie-jma.pdf>
- Over belang Nederland als soja-importeur: *Brazilië: waarde landbouwexport daalt bijna 10%, Nederland blijft 2e bestemming, exportvolume van soja naar China stijgt fors*, Nederlandse Ambassade in Brazilië, 11 januari 2010, zie: http://www.mfa.nl/bra/landbouw_natuur_en/actualiteiten#297896
- Over uitstoot broeikasgassen door Brazilië: *Landbouw, klimaat en duurzaamheid*, Nederlandse Ambassade in Brazilië, 4 februari 2010, zie: http://www.mfa.nl/bra/landbouw_natuur_en/actualiteiten#297896
- **2^e druk:** Statistiek import uit Brazilië: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/informatie/onderwijs/actueel/aardrijkskunde/archief/2012/2010-brazilie-ih-2009.htm>
- **2^e druk:** *Which nations are most responsible for climate change?*, the Guardian, 21 April 2011, <http://www.guardian.co.uk/environment/2011/apr/21/countries-responsible-climate-change>

Vlees uit het regenwoud of behoud van het platteland

- Over gebieden met handicaps: *Overheden pakken Westelijk Veenweidegebied gezamenlijk aan*, Ministerie van LNV, 25 juni 2004, zie: http://www.minlnv.nl/portal/page?_pageid=116,1641095&_dad=portal&_schema=PORTAL&p_n_ews_item_id=20654
- **2^e druk:** *Verslag Landbouw- en Visserijraad 18 en 19 maart 2013*, staatssecretaris Dijksma: <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2013/03/20/verslag-landbouw-en-visserijraad-18-en-19-maart-2013.html>

Visserers tegen elkaar uitgespeeld op de wereldmarkt

- Over vernietiging mangrovebossen:
  - *No time to waste – Poverty and the global environment*, Davidson en Myers, 1992, pagina 163-164
  - *Mangrovebos Indonesië grotendeels vernield*, Trouw, 4 april 2001, zie: http://www.trouw.nl/krantenarchief/2001/04/04/2358912/Mangrovebos_Indonesie_grotendeels_vernield.html
  - *We've been conned. The deal to save the natural world never happened*, The Guardian, George Monbiot, 1 november 2010, zie: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/cif-green/2010/nov/01/deal-to-save-the-natural-world-never-happened>
- Over import van gekweekte vis:
  - *Enorme krimp viskweek- Import goedkope kweekvis nekt sector?*, Visserijnieuws, 17 maart 2009, zie: <http://www.visserijnieuws.nl/nieuws/archief/6121-import-goedkope-kweekvis-nekt-sector.html>
  - *Gekweekte pangasius zorgt voor grote milieuschade in Vietnam*, Trouw, 15 januari 2010
  - Aanvullende informatie: De prijzen voor schol en tong zakten met 30% de afgelopen twee jaar. “De pangasius is geen platvis, maar wordt wel zo op de markt gebracht”, zegt Slob Tweede Kamerlid van de ChristenUnie. Hij wijst ook op de sterk vervuilde Mekong-rivier waar de pangasius wordt gekweekt, en dat er geen goed zicht is op welke medicijnen en andere stoffen worden gebruikt. Zie: *Tweede Kamer vies van 'prutvis'*, Telegraaf, 10 november 2010, zie: <http://fcvisser.blogspot.com/2010/11/tweede-kamer-vies-van-prutvis.html>
  - *Visserijsector lijdt onder pangasius*, Telegraaf, 20 maart 2010,
  - *Urker handel bepleit heffing op importvis*, Visserij Nieuws 6 juni 2008,
  - *Viskweker houdt hoofd amper boven water*, Boerderij, 24 april 2010
- De mening over (alternatieven voor) de WTO vanuit het Zuiden: *Free Trade and Climate Change Resistance: Voices from the South (4)*, interview met Pablo Rosales leider van vissersbeweging uit de Filippijnen, Interviewer: Cecilia Olivet (TNI), Mary-Lou Malig (FotGS), december 2009, zie: <http://www.tni.org/interview/free-trade-and-climate-change-resistance-voices-south-4>

Exotische of streekproducten?

- Over de historie - van de United Fruit Company - in Guatemala:
  - De Amerikaanse bananenmultinational United Fruit Company had sinds de jaren 1900 een monopolie op de productie en export van bananen vanuit Guatemala en andere landen in de regio, en waren de grootste landbezitter in Guatemala. Na de coup ‘onder leiding van’ de CIA in 1954 werden alle landhervormingswetten teruggedraaid. Vanaf 1960 pikten vakbonden, boerenorganisaties, studenten en een deel van het leger het niet meer en begonnen een guerrillaoorlog tegen de militaire dictatuur. Deze burgeroorlog duurde tot 1996 en kostte 200.000 mensen het leven, terwijl 50.000 mensen ‘verdwenen’. 93% van de moorden en mensenrechtenschendingen was het werk van het leger (ondersteund door militaire middelen uit de VS) en rechtse paramilitairen.
  - *Bitter fruit – The story of an American Coup in Guatemala*, Stephen Schlesinger et al., 2005
  - http://en.wikipedia.org/wiki/United_Fruit_Company
  - *De onrechtvaardigheid in Guatemala toen en nu + inleiding op blogs*, Guus Geurts, 5 mei 2009, zie: <http://www.laruta.nu/blogs/guus-geurts/de-onrechtvaardigheid-guatemala-toen-en-nu-inleiding-op-blogs-0?page=91>
- Over de nadelen van de exportgerichte productie in Guatemala: *Guatemala: sugarcane's bitter consequences*, Rain Forest Movement, zie: <http://www.wrm.org.uy/bulletin/143/Guatemala.html>
- Statistieken import en export Guatemala 2007, FAOSTAT, zie: <http://faostat.fao.org/site/342/default.aspx>
- Over het voedselpatroon in Nederland: *De wortels van ons bestaan*, Alternatieve Konsumentenbond, 1996
- Meer informatie over het Groene Woud in Noord-Brabant: TV-uitzending 10 maart 2007, zie: <http://www.ncrv.nl/ncrvgemist/ncrv-natuurlijk-nationale-landschappen-23> en *Afwisselend fietsen in het Groene Woud*, in *Buitengewoon Boeren*, een advertentiebijlage van Transforum bij de Volkskrant, november 2010

Tropische producten, wie verdient eraan?

- Over mondiale statistieken boeren in koffieteelt: *Eerlijke handel in koffie?*, Oxfam België: <http://www.oww.be/koffiecrisis>
- Over de historie van de koffieteelt in Vietnam:
  - De geplande migratie naar de Central Highlands had ook alles te maken met de steun die deze inheemse volkeren hadden gegeven aan de Amerikanen tijdens de oorlog in Vietnam. De kolonisatie leidde tot felle protesten in 2000 en 2001. De autoriteiten reageerden met een agressieve vervolging van actievoerders. In 2003 toen ik het gebied bezocht waren nog veel mensen te bang om met me te praten, anderen waren gevlucht naar Cambodja. Zie voor meer informatie: *Inheemse volkeren de dupe van exportgericht landbouwmodel Vietnam*, Guus Geurts, augustus 2003, zie: <http://www.guusgeurts.nl/inhoud/artikelen/koffieVietnam.doc>
  - *Vietnam and the world coffee crisis: Local coffee riots in a global context*, Gerald Greenfield, 2004, zie: <http://www.probeinternational.org/coffee/vietnam-and-world-coffee-crisis-local-coffee-riots-global-context>
- Over milieugevolgen koffieteelt: *Koffie, Alles over energie en milieu in het dagelijks leven*, website Milieucentrum, zie: <http://www.milieucentraal.nl/pagina.aspx?onderwerp=Koffie>
- Over de ongelijke verdiensten in de koffieketen: *What Michael Pollan hasn't told you about food – Interview met Raj Patel*, door Onnescha Roychoudhuri, Alternet 15 mei 2008, zie: <http://www.alternet.org/story/85395>

Maïs neemt de markten, de velden en onze voeding over

- Over de gevolgen van de NAFTA:
  - *Wat is er mis met de WTO?*, Milieudefensie en Friends of the Earth, 2001
  - *Down on the Farm: NAFTA's Seven-Years War on Farmers and Ranchers in the U.S., Canada and Mexico*, 2001, zie: <http://www.citizen.org/publications/publicationredirect.cfm?ID=6788>
  - *Food Security, Farming, CAFTA and the WTO*, Global Exchange, 2007, zie: <http://www.globalexchange.org/campaigns/cafta/Agriculture.html>
  - Voor een overzicht van de nadelen van genoemde regionale vrijhandelsverdragen voor boeren in Amerika, zie: <http://www.globalexchange.org/campaigns/cafta/Agriculture.html>¹
- Over import maïsglutenmeel: *Gegarandeerd GGO-vrije diervoederketens - Knelpunten en oplossingsrichtingen*, Rikilt et al, 2006, pagina 37, zie: <http://www.rikilt.wur.nl/NR/rdonlyres/BDEEDD31-F58C-47EB-A0AA-23CB9956CE18/39209/R2006009.pdf>
- Over het belang van maïs in het westerse voedselpatroon: *The Omnivore's Dilemma – The Search for a Perfect Meal in a Fast-Food World*, Michael Pollan, 2006, pagina 18-19 en 78

De globalisering van de voedselvoorziening

- Eén van de bedrijven die misleidende verklaring gebruikte was Nestlé. Met grootschalige reclamecampagnes werd gezegd dat deze melkpoeder gezonder is dan moedermelk. Diverse baby's overleden omdat moeders deze poeder aanmaakte met vervuild water. Dit kwam in 1974 aan het licht, waarop maatschappelijke organisaties in diverse landen opriepen om Nestlé te boycotten. Er volgde diverse rechtszaken en in 1981 werd in een internationale code dergelijke reclame verboden. Over Nestlé: http://en.wikipedia.org/wiki/Nestl%C3%A9_boycott

Ik eet dus ik besta

- Unilever leert China ijsjes eten, NOS-journaal, 5 februari 2010, zie: <http://nos.nl/artikel/134460-unilever-leert-china-ijsjes-eten.html>
- Over biologisch voedsel: <http://www.skal.nl/Portals/0/Nederlands/PDF/InfoBioNL.pdf>
- Over biologisch dynamische landbouw: <http://www.milieucentraal.nl/pagina.aspx?onderwerp=Keurmerk%20landbouw> en <http://www.warmonderhof.nl/>
- Over Slow Food: *Buy this! – Alles wat je niet wilt weten over eten...*, Raj Patel, 2007, pagina 252 en 255

Achtergronden bij hoofdstuk 2

§ 2.1

- Opmerking Niek Koning WUR, 26 september 2010: De comparatieve voordeelttheorie zegt dat de wisselkoersen zich zo zullen aanpassen dat een land zich met profijt kan specialiseren in het product waar het relatief gezien een lagere kostprijs in heeft, zelfs al is die kostprijs absoluut gezien hoger dan in het andere land.
  - Carlos Oya (University of London) in *The heart of the matter* en *Malfunctioning markets – Local and global food distribution*, Carlos Oya, The Broker, December 2010 / January 2011, pagina 9 en 10, zie: <http://www.thebrokeronline.eu/en/Special-Reports/Special-Report-The-heart-of-the-matter>
  - Door de grote problemen die een volledig vrije markt in de landbouw veroorzaakt, kiezen de meeste landen voor marktregulering en bescherming. Dit kan via het toepassen van:
    - maatregelen die invloed hebben op de prijs en zo binnenlandse producten beschermen tegen buitenlandse producten (*tarifaire* maatregelen), voorbeelden zijn importheffingen en importquota, exportsubsidies, en prijsbeleid door productiebeheersing en voorraadbeheer;
    - andere maatregelen (*non-tarifair*), voorbeelden zijn normen op gebied van milieu en voedselveiligheid, en administratieve voorschriften bij de import of export.
- Zie: http://nl.wikipedia.org/wiki/Douanewetgeving#Tarifaire_versus_non-tarifaire_belemmeringen

§ 2.2

- De EEG was de opvolger van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) opgericht door dezelfde zes landen in 1951, en de voorloper van de Europese Gemeenschap (vanaf 1967). Vanaf de ondertekening van het Verdrag van Maastricht in 1992 spreken we over de Europese Unie. Zie ook: http://nl.wikipedia.org/wiki/Europese_Unie
- Meer informatie over het Gat van Rotterdam: http://nl.wikipedia.org/wiki/Gat_van_Rotterdam
- Over de historie van het GLB: *Landbouwbeleid en internationalisatie – Ontwikkelingen en dilemma's in het landbouwbeleid tot 2015*, Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, 1997, pagina 16, zie: <http://www.agro.nl/nrlo/achtergrondstudies/pdf/9714.pdf>
- Opmerkingen van Niek Koning WUR, 26 september 2010: Over te hoge productiequota in Europa: 'Dat gold nog veel sterker voor suiker. Het B-quotum daarvoor werd – toen de wereldsuikerprijzen medio jaren '70 tijdelijk sterk stegen – sterk uitgebreid, en vervolgens niet meer ingekrompen. Dit droeg sterk bij aan het inzakken van de internationale suikerovereenkomst rond 1980.'

§ 2.3

- Opmerkingen van Niek Koning WUR, 26 september 2010:
  - Over compensatie van prijsverlaging door inkomenssubsidies: 'Dat geldt voor de melkveehouders (en suikertelers GG). De graanboeren werden aanvankelijk wel volledig gecompenseerd. Niet omdat het beleid dat wilde, maar door de ontwikkeling van de internationale graanprijzen pakte het zo uit.'
  - Over gevolgen vrijhandel: 'Wat overblijven zijn nog steeds gezinsbedrijven, al hebben ze melkrobots en monitors in de slaapkamer. Maar de agro-industrie kijkt er bij de gegeven prijsverhoudingen wel voor uit om de productie werkelijk grootschalig (dwz met gesalarieerde arbeid) te organiseren, want dat kan niet uit.'
- Over WTO-onderhandelingen (o.a. het *Blair House Agreement*):
  - The implications of the Uruguay Round Agreement on Agriculture for developing countries, Chapter 1: An overview of the negotiations on agriculture, FAO, see: <http://www.fao.org/DOCREP/004/W7814E/W7814E04.htm>
  - *Agriculture and the WTO: time to reconsider the basics?*, Niek Koning, Wageningen University Research Center, zie: http://www.hubrural.org/pdf/koning_agriculture_and_wto.pdf
  - *The Blair House Agreement: Context and Background*, Helena Paul, EcoNexus, January 2006, www.econexus.info, see: http://www.gmo-free-regions.org/fileadmin/files/ws_a3_paul_blairhouse.doc

§ 2.4

- De huidige WTO-ronde is genaamd naar Doha in Qatar, waar de ministeriële conferentie plaatsvond in november 2001, en waar deze nieuwe handelsronde van start ging.
- Over het belang van de landbouw voor de werkgelegenheid in Oost-Europa: *Feiten over de Europese Unie - 4.1.8. Gevolgen van de uitbreiding voor de landbouw*, Europees Parlement, 16 oktober 2000, zie: http://www.europarl.europa.eu/factsheets/4_1_8_nl.htm
- Aanvullende informatie: Het aandeel van de zelfvoorzienende boeren is gemiddeld 66% in de twaalf nieuwe lidstaten, ten opzichte van 16% in vijftien West-Europese landen. Uitschieters zijn een aandeel van 81% in Slowakije, 71% in Roemenië, 0% in Nederland en 4% in België. Zie: *The CAP and Europe's subsistence farmers*, Jack Thurston, 16 september 2008, zie: <http://capreform.eu/the-cap-and-europes-subsistence-farmers/>
- Ter illustratie van de problemen voor Oost-Europese boeren: *Europa maakt Bulgaarse boeren brodeloos*, Trouw, 16 december 2008
Aanvullende informatie: Zo worden kleine boeren in Bulgarije ingedeeld binnen een 'C-categorie'. De categorie boeren die dienen te verdwijnen, omdat men niet aan de Europese standaarden kan voldoen. Het gaat hier zelfs om 98.000 van de in totaal 100.000 melkveehouders. Zij hebben ook last van de Bulgaarse overheid die weigert te investeren in de landbouw en het feit dat zij geen recht hebben op Brusselse subsidies omdat zij geen land in hun bezit hebben.
- Over de industrialisering in landbouw in Oost-Europa: *EU-toetreding Bulgarije en Roemenië*, Rabobank Food and Agribusiness, Berichten Buitenland, Ministerie van LNV, nummer 1/2, 2007
- Over registratie van 'ambachtelijke producten': Uitzending *De slag om Brussel: Zelfslachtende slagers*, 10 mei 2010, zie: <http://weblogs.vpro.nl/deslagombrussel/category/aflevering-4/>
- Fragment uit *We Feed the World*, (2006), Erwin Wagenhofer, 2005, de hele film is te zien via: <http://video.google.nl/videoplay?docid=-7738550412129841717#>
In december 2005 schreef ik een recensie over deze film, zie: http://www.aseed.net/index.php?option=com_content&task=view&id=189&Itemid=136
Tekst van Karl Otrók: *A toast to Karl Otrók*, 5 juli 2009, zie: <http://www.coveredinbees.org/node/260>
Aanvullend citaat van Otrók: *'I'm 100% behind what the management of the company wants, but here I'm voicing my own private opinion. That's the way I see it.'*
- Over de gevolgen van de migratie voor de achterblijvers in Oost-Europa: *Mama weg, papa is ten einde raad*, de Volkskrant, 9 juli 2009
- Over de bijdrage van Nederland aan ruilverkaveling in Oost-Europa: De Dienst Landelijk Gebied van het ministerie van ELI is betrokken bij de organisatie van workshops in Oost-Europa. 'De workshops moeten bijdragen aan een beter functionerende grondmarkt, hetgeen zal leiden tot een beter functionerende en producerende landbouwsector.' Zie: *Workshop ruilverkaveling Centraal- en Oost-Europa*, Berichten Buitenland, ministerie van ELI, nummer 11/12, december 2010, pagina 20
- Over de problemen op gebied van biodiversiteit in Europa: "Biodiversiteit integreren in andere beleidsvormen EU", Vilt, 22 september 2010, zie: http://www.vilt.be/Biodiversiteit_integreren_in_andere_beleidsvormen_EU
- Aanvullende informatie over het huidige Europese landbouwbeleid:
Elk jaar wordt ongeveer 53 miljard euro vrijgemaakt voor het landbouwbeleid, waarbij moet worden opgemerkt dat het GLB-aandeel in de EU-begroting daalt van 71 procent in 1984 naar een verwachte 33 procent in 2013. Boeren die inkomenssteun krijgen moeten aan een aantal normen op het gebied van milieu, voedselveiligheid en dierenwelzijn voldoen; de zogenaamde *cross compliance*. Het is de bedoeling dat deze inkomenssteun steeds sterker gekoppeld wordt aan het realiseren van deze maatschappelijke waarden. De inkomenssubsidies werden 'ontkoppeld' van de productie. De subsidies die boeren eerder kregen als een compensatie voor verlaagde prijzen voor bepaalde producten, werden omgezet naar een vaste hectaretoeslag, ongeacht de producten die de boer teelt. Dit is wel een betaling op basis van historische referentie, dus de subsidies gaan naar dezelfde boeren. Verder werd de verplichte modulatie geïntroduceerd; vanaf 2007 wordt 5% van de inkomenssubsidies overgeheveld naar het plattelandsfonds dat op deze manier versterkt wordt. Zie: *Europees Parlement pleit voor behoud EU-landbouwbudget*, Agrarisch Dagblad, De Standaard, eigen verslaggeving Vilt, 9 juli 2010, zie: http://www.vilt.be/Europees_Parlement_pleit_voor_behoud_EU-landbouwbudget

- *Toelichting op de regelingen van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) 2009*, Ministerie van LNV, 1 april 2010, zie: http://www.minlnv.nl/portal/page?_pageid=116,1640321&_dad=portal&_schema=PORTAL&p_file_id=2000441
- Meer informatie over hervormingen in de zuivelsector:
 In 2008 is – tijdens de zogenaamde *Health Check* – beslist dat er meer marktwerking komt in het landbouwbeleid, waardoor Europese boeren de concurrentie met de wereldmarkt beter aankunnen. Verder is beslist dat de melkquotering; de productiebeheersing binnen de melkveehouderij in 2015 wordt afgeschaft, hoewel een meerderheid van lidstaten deze beslissing nog steeds kan terugdraaien. Op weg naar afschaffing werd besloten dat landen het melkquotum van hun boeren alvast konden uitbreiden de zogenaamde ‘zachte landing’. Door de eerdere hervorming van het zuivelbeleid in 2003 kregen de melkveeboeren al een lagere melkprijs. Deze melkprijsverlaging ondermijnde de steun voor de quota, omdat ze wel hoge quotakosten betaalden maar hier geen kostendeekkende prijzen meer tegenover stonden.
 LTO steunde de afschaffing van de quota omdat zij boeren de vrijheid wou geven om te profiteren van de eventueel vergrote vraag op de wereldmarkt. De Nederlandse Melkveehouders Vakbond (NMV) wees op de grote risico’s van afschaffing en wil liever alleen produceren voor de Europese markt, maar dan voor een kostendeekkende prijs. Daarnaast organiseren Europese melkveeboeren zich binnen de *European Milk Board* (EMB), waarvan de NMV en de *Dutch Dairyman Board* (DDB) lid zijn. Ook zij pleiten voor behoud van marktregulering. Doordat de melkquota verruimd werden en de vraag op de wereldmarkt instortte in 2009, kregen deze kritische melkveehouders gelijk. De prijs zakte naar een historisch dieptepunt, ver onder de kostprijs.
 Zie: *Gemeenschappelijk Landbouwbeleid*, 20 april 2010, en *Plattelandsbeleid*, 22 maart 2010, Natuurbeheer.nu, zie: http://www.natuurbeheer.nu/Beleid/Europa/Gemeenschappelijk_Landbouwbeleid/ en <http://www.natuurbeheer.nu/Beleid/Europa/Plattelandsbeleid/>
- Berichtgeving over de zuivelhervormingen: *Brussel praat over melkcrisis*, met video van het NOS-journaal, 7 september 2009, <http://nos.nl/artikel/94357-brussel-praat-over-melkcrisis.html>
- De voorstellen van de Europese Commissie voor het GLB na 2013: *The CAP towards 2020: Meeting the food, natural resources and territorial challenges of the future*, European Commission, Brussels, 18 November 2010, zie: http://ec.europa.eu/agriculture/cap-post-2013/communication/com2010-672_en.pdf
- Reactie op deze voorstellen in de Beleidsvisie: *Regionalisering en voedselsoevereiniteit in het GLB na 2013*, diverse boeren, milieu- en ontwikkelingsorganisaties schreven in december 2010 een reactie op deze voorstellen. Zie: <http://aardeboerconsument.nl/beleidsvisie-op-gemeensch-landbouw-beleid-van-platform-abc-en-andere-organisaties>
 ‘Door de komst van de nieuwe landbouwcommissaris Ciolos wordt er in ieder geval in doelstellingen en uitstraling afstand genomen van de harde liberaliseringsagenda van de vorige commissaris Fischer-Boel. Dit uit zich vooral in de specifieke maatregelen gericht op het versterken van de positie van boeren in de keten, extra aandacht voor kleine boeren en het behoud van een levensvatbaar platteland. Zo zijn wij het eens met doelstellingen als: Europese voedselzekerheid op lange termijn, het handhaven van levensvatbare gemeenschappen met voldoende werkgelegenheid op het platteland, een stabiel boereninkomen, maatregelen om te komen tot een eerlijkere verdeling in de voedselketen, duurzame landbouwmethoden, inzet van boeren bij landschap- en natuurbeheer, betalen aan boeren die produceren in gebieden met handicaps, een kwalitatief en divers voedselpakket aan de Europese burgers, en efficiënter gebruik van belastinggeld. We zijn het echter niet eens met de onveranderde en onmogelijke boodschap van de Europese Commissie dat het hervormde GLB zowel leidt tot een duurzamere landbouwproductie in Europa als een productie die kan concurreren op de wereldmarkt. De Commissie weet dat boeren bij de huidige instabiele en structureel te lage prijzen helemaal niet kunnen concurreren op de wereldmarkt. Er worden daarom weer allerlei kunstgrepen uitgehaald om alle boeren toegang te laten houden tot toeslagen.’
- **2^e druk:** *Verslag Landbouw- en Visserijraad 18 en 19 maart 2013*, staatssecretaris Dijkzma: <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2013/03/20/verslag-landbouw-en-visserijraad-18-en-19-maart-2013.html>

§ 2.5

- Bron en aanvullende informatie over de koloniale tijd: *A new green history of the world*, Clive Ponting, 2007, pagina 175 t/m 188
Aanvullende informatie: In bijvoorbeeld Kenia leidde deze door de Engelse kolonisten opgelegde gerichtheid op exportgewassen, gedwongen arbeid en weinig aandacht voor lokale voedselproductie, er toe dat de bevolking afnam van 4 miljoen mensen in 1902 tot 2,5 miljoen mensen in 1921. 'By 1930 the transformation of a traditional African economy into one controlled by the whites and integrated into the international economy was largely complete. The average income per head of the whites was two hundred times that of the Africans.' (pagina 178).
- Aanvullende informatie over de slavenhandel: Een vijfde van de slaven stierf op de boot. In totaal werden er 20 miljoen Afrikanen tot slaaf gemaakt, maar een groot deel stierf al in Afrika. Tot 1820 (toen de slavenhandel grotendeels stopte) werden er 3,5 maal meer Afrikanen naar de America's vervoerd dan er Europeanen vrijwillig migreerden. Toch waren er in 1820 ongeveer evenveel Afrikanen als Europeanen aanwezig. De gemiddelde levensverwachting van een slaaf in het Caribisch gebied was namelijk maar 7 jaar, vanwege de slechte levensomstandigheden en het harde werken op de plantages. Na 1820 werden er door westerlingen nog eens 30 miljoen Indiërs en 30 miljoen Chinezen gerecruiteerd als goedkope arbeider in Zuidoost-Azië en de America's.
Zie: *A new green history of the world*, Clive Ponting, 2007, pagina 175 t/m 188
- Aanvullende informatie over de Wereldbank en het IMF: Deze financiële instellingen kregen een enorme invloed op het beleid in ontwikkelingslanden door de schulden crisis in de jaren 80. Er werd vooral een gunstig klimaat geschapen voor buitenlandse investeringen en producten van multinationals kregen toegang tot deze markten. Bij de opbouw van deze schuldenlasten waren en zijn ontwikkelde landen zelf betrokken. Er werden leningen verstrekt voor onder andere grootschalige en/of niet ontwikkelingsrelevante projecten. Nog steeds worden er exportkredieten ten bate van het eigen bedrijfsleven verstrekt die zorgen voor hogere schulden.
Zie: *Liberalisering in de landbouw, Een heilloze weg*, Guus Geurts, gepubliceerd in *Ravage* #13, 11 oktober 2002, zie: http://www.ravagedigitaal.org/2001_2002/0213a9.htm en op de website Globalinfo: <http://www.globalinfo.nl/Achtergrond/liberalisering-in-de-landbouw-een-heilloze-weg.html>
- Over het Lagos Actieplan: *Buy this!*, Raj Patel, 2007, pagina 142 en http://en.wikipedia.org/wiki/Lagos_Plan_of_Action
- Over openbreken van zaadmarkten via SAP's: *From Seeds of Suicide to Seeds of Hope: Why Are Indian Farmers Committing Suicide and How Can We Stop This Tragedy?*, Vandana Shiva, 28 april 2009, zie: http://www.huffingtonpost.com/vandana-shiva/from-seeds-of-suicide-to-b_192419.html
- Over afbreken *State Marketing Boards: Malfunctioning markets – Local and global food distribution*, Carlos Oya, The Broker, December 2010 / January 2011, pagina 12, zie: <http://www.thebrokeronline.eu/en/Special-Reports/Special-Report-The-heart-of-the-matter>
- Over bezuinigingen op overheidsbudget door SAP's: *The Process of Economic Development*, Cyper en Dietz, 1997, *De schulden crisis een voortdurend drama*, ASEED, 1994, p.11 en *World Bank / IMF fact sheet*, 2000, www.globalexchange.org in *Liberalisering in de landbouw, Een heilloze weg*, Guus Geurts, 2002, pagina 55 t/m 64, zie: www.guusgeurts.nl
- Over de gevolgen van de devaluatie van de munt: *The Process of Economic Development*, Cyper en Dietz, 1997, pagina 567
- Over de gedaalde voedselproductie door SAP's: *Export at any cost: Oxfam's Free Trade Recipe for the Third World*, Vandana Shiva, mei 2002, zie: <http://www.maketradefair.com/en/index.php?file=31052002130237.htm> Daar is ook de reactie van Oxfam te lezen op deze kritiek van Vandana Shiva op Oxfam's campagne.
- Ter illustratie de gevolgen van een SAP voor Costa Rica: *Structural Adjustment in Costa Rica: Sapping the Economy*, Karen Hansen-Kuhn, Juni 1993, zie: <http://www.hartford-hwp.com/archives/47/033.html> :
Costa Rica was zelfvoorzienend in haar voedsel, maar door het SAP werd het land overspoeld door Amerikaanse producten. Het gevolg was een hogere schuld en een grotere afhankelijkheid van buitenslands voedsel. Kleine boeren die het niet konden bolwerken trokken naar de stad of als illegale migrant naar de VS. Aan de andere kant kreeg de Costaricaanse overheid van USAID (ministerie van Ontwikkelingssamenwerking van de VS), een lijst met producten die men geacht werd te produceren voor de Amerikaanse markt. De winsten in deze exportlandbouw werden

gemaakt door buitenlandse bedrijven en de lokale elite. Uiteindelijk liep de schuld van het land verder op. De export van rundvlees uit Costa Rica naar de VS leidde ertoe dat momenteel een gemiddelde Amerikaanse kat meer rundvlees eet dan een gemiddelde Costaricaan.

Zie: *A new green history of the world*, Clive Ponting, 2007, pagina 188

- Een ander voorbeeld is Bolivia: In dit land kregen de exportgerichte landbouwbedrijven de vruchtbaarste gronden in het tropische oosten van het land. De inheemse boeren moesten wijken en konden kiezen tussen een nieuw stuk land kappen in het regenwoud, als landarbeider aan de slag gaan of werk te zoeken in *sweat shops* en te verhuizen. Iets vergelijkbaars is al eeuwen gaande in de Andes in het westen van het land, waar inheemse boeren verdreven werden naar erosiegevoelige hellingen. Ook werd via de overheid de opzet van vakbonden van landarbeiders tegengewerkt.
- Dit artikel bevat een uitstekende analyse van de gevolgen van het NAFTA-vrijhandelsverdrag voor de boeren en consumenten in Mexico, de VS en Canada, en biedt alternatieven op basis van voedselsoevereiniteit: *NAFTA's Food and Agriculture Lessons*, Dennis R. Olson, Peace Review, oktober 2008, pagina 418 t/m 425, zie: <http://www.informaworld.com/smpp/section?content=a905672601&fulltext=713240928>

§ 2.6

- Over het aantal lobbyisten in Brussel: *Lobby Planet – Brussel de Europese wijk*, pagina 8, Corporate Europe Observatory, Amsterdam, 2005, zie <http://www.investmentwatch.org/docs/lobbycracy/lobbyplanet-nl.pdf>
- Over de grote invloed van Cargill op de Amerikaanse regering: *Duistere machten*, Jan Paul Smit, 2000, pagina 28, zie: <http://www.ddh.nl/duurzaam/landbouw/duisteremachten/dmword95.doc>
- Andere resultaten van de lobby van de agribusiness bij de WTO:
  - De CIAA zorgde ervoor dat in de WTO-onderhandelingen werd opgenomen dat ontwikkelingslanden producten die belangrijk zijn voor hun nationale economie, niet mochten beschermen. Verder kregen producten met de hoogste importbescherming te maken met de grootste reductie van importtarieven.
  - Ook zorgde de CIAA er voor dat Europa haar markt mocht beschermen voor bepaalde landbouwproducten en bewerkte voedingsmiddelen; de zogenaamde *sensitive products*. Zie: *The profit behind your plate – Critical issues in the processed food industry*, Myriam Vander Stichele & Sanne van der Wal, SOMO, 2006, pagina 100 t/m 103, zie: http://somo.nl/publications-nl/Publication_1676-nl
  - Over de resultaten van de lobby van supermarkten in de WTO: *The profit behind your plate – Critical issues in the processed food industry*, Myriam Vander Stichele & Sanne van der Wal, SOMO, 2006, pagina 113 - 116, zie: http://somo.nl/publications-nl/Publication_1676-nl
  - Ter informatie vraagt de Nederlandse levensmiddelenindustrie FNLI het kabinet blijvend te investeren in concurrentiekracht en het veilig stellen van de grondstoffentoevoer, barrières weg te nemen voor open handel en te zorgen voor een gelijk speelveld en niet te ver voor de troepen uit te lopen.
Zie: *Voedingssector bepleit industriebeleid*, Financieel Dagblad, 18 november 2010
- De lobby van het internationale bedrijfsleven heeft niet alleen gevolgen voor het landbouw- en handelsbeleid. Zij weten de overheid ook te bewegen tot tal van financiële tegemoetkomingen. Dit is feitelijk in tegenspraak met het neoliberale adagium van een zich terugtrekkende overheid. Te denken valt dan aan:
  - exportkredietverzekeringen;
  - de publieke financiering van de aanleg van infrastructuur;
  - belastingvrijstellingen bij vestiging;
  - subsidies op fossiele brandstoffen;
  - verlaagde tarieven van energiebelasting voor grootverbruikers in de (voedsel)industrie;
  - geen accijnzen op kerosine en geen accijnzen binnen de lucht- en scheepvaartssector en verlaagde accijnzen op diesel, om de transportsector te ondersteunen;
  - het uitsluiten van de zeevaart en luchtvaart van reductieverplichtingen van het Kyotoverdrag.Bronnen: *Subsidies op energiegebruik landbouw en industrie niet meer van deze tijd*, Danny Steenhorst, De Windvogel, 2 mei 2010, zie: <http://www.windvogel.nl/2010/05/02/2261/> en *Kabinet zet het mes in te dure duurzaamheid*, Trouw, 6 december 2010

- David Ransom over overheidssubsidies die het multinationale bedrijfsleven ten goede komen:
‘De omvang van overheidssubsidies aan particuliere kapitaalvennootschappen is zo groot dat zij de echte profiteurs genoemd kunnen worden en niet diegenen die afhankelijk zijn van povere bijstandsuitkeringen. In ruil daarvoor financieren ze politieke partijen in rijke landen, steunen ze corrupte personen in arme landen – wat dan wel goedkoper is, maar op hetzelfde neerkomt – en verkrijgen ze zo ook op politiek gebied een onbepaalde macht. (...) Deze imperia zijn de grootste voorstanders van ‘vrije’ wereldhandel, gewoonweg omdat ze tweederde ervan monopoliseren – een veel groter aandeel dan ze in interne of binnenlandse handel hebben – en dit graag zo willen houden. Onder ‘vrij’ verstaan zij niet de gangbare betekenis van het woord; zij willen slechts dat het verder in hun voordeel werkt. Zie: *De feiten over fair trade*, David Ransom, 2003, pagina 22
- Over de hormoonvlees-kwestie in de WTO: *EU houdt verbod op hormoonvlees uit VS*, NRC, 7 mei 2009, zie: http://www.nrc.nl/economie/article2235031.ece/EU_houdt_verbod_op_hormoonvlees_uit_VS%0A
- Over de lobby tegen bindende regelgeving bij de VN, green washing en blue washing:
Een groeiend aantal bedrijven wordt door een aantal maatschappelijke organisaties in staat gesteld gesteld hun groen imago op te poetsen; het zogenaamde *Green washen*. De Verenigde Naties gaf het slechte voorbeeld via *Global Compact*. Multinationals mochten pronken met het logo van de VN, als men zich hield aan negen erg zwakke richtlijnen; het zogenaamde *blue washen* (genoemd naar de blauwe VN-vlag). Hoewel de richtlijnen zwak waren werden ze veelvuldig geschonden, ook gebruikten bedrijven het VN-logo terwijl ze geen toestemming hadden. Zie: *Greenwash + 10, The UN's Global Compact, Corporate Accountability and the Johannesburg Earth Summit*, Kenny Bruno, CorpWatch, 24 januari 2002, zie: <http://www.corpwatch.org/article.php?id=1348>

§ 2.7

- Over de indeling van de ontwikkelingslanden binnen de WTO en andere vrijhandelsverdragen:
  - Opkomende ontwikkelingslanden als Brazilië, China en India zien grote kansen op een vrije wereldmarkt voor bepaalde sectoren.
  - De 79 ACP-landen (ook wel ACS-landen genoemd, voormalige koloniën in Afrika, Caribisch gebied en de *Pacific* (Stille Oceaan)) hadden preferentiële toegang met quota tot de EU voor bepaalde exportproducten, zoals suiker en bananen. Deze quota leverden de boeren een vaste hoge prijs op vergelijkbaar met Europese boeren. ACS-landen in het Engels: African, Caribbean and Pacific, zie: <http://nl.wikipedia.org/wiki/ACS-staten> en http://en.wikipedia.org/wiki/African_Caribbean_and_Pacific_Group_of_States
De WTO verbood deze marktregulering echter per 1 januari 2008. De EU onderhandelt nu met deze landen om te komen tot vergaande liberalisering van hun markten voor Europese producten. Dit gebeurt binnen regionale handelsverdragen; de zogenaamde *Economic Partnership Agreements*.
  - de 44 landen binnen de G33 willen vooral hun landbouw beschermen omdat hun bevolking daar in grote mate van afhankelijk is voor het levensonderhoud en de voedselzekerheid. Zij kunnen onmogelijk concurreren op de wereldmarkt. Zie: [http://en.wikipedia.org/wiki/G33_\(developing_countries\)](http://en.wikipedia.org/wiki/G33_(developing_countries))
  - De 49 Minst Ontwikkelde Landen (MOL's) horen deels bij de ACP-landen en deels bij de G33, zij hoeven voorlopig hun importtarieven niet te verlagen, maar krijgen ook niet de kans deze te verhogen. Zij hebben sinds 2009 voor alle exportproducten tariefvrije toegang tot de EU-markt; het zogenaamde *Everything But Arms-verdrag*. Zie: *Minst Ontwikkelde Landen in het Engels: Least Developed Countries*, zie: http://en.wikipedia.org/wiki/Least_Developed_Country
- *EGF - European Globalisation Adjustment Fund*, EU-website zie: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=326&langId=en>
- Over kritiek op lippendienst aan ‘mensenrechten’-doelstellingen in vrijhandelsverdragen: *Laat ons er geen doekjes om winden : het associatieakkoord dat Europa onderhandelt komt neer op een vrijhandelsakkoord*, Oxfam Solidariteit, FOEI, Grupo Sur, CIFCA, FIDH, zie: http://www.gruposur.eu.org/IMG/doc/Persbericht_5de_ronde_AdA_EU-CA.doc
Aanvullende informatie: ‘Ook zijn er geen garanties dat de rechten van de inheemse volkeren van de zwarte bevolking ginder en de mensenrechten van migranten hier gerespecteerd zullen worden’, zegt Souhayr Belhassen van de FIDH.

- Over de eisen van de EU op gebied van markttoegang van bewerkte producten tot Centraal-Amerika: *Global Europe – The tyranny of "free trade ", the European way*, Friends of the Earth International, december 2008, pagina 10 t/m 18 zie:
<http://www.foei.org/en/resources/publications/pdfs/2008/global-europe-the-tyranny-of-free-trade-the-european-way>
- Ter illustratie de gevolgen van deze regionale vrijhandelsverdragen voor Honduras: Ook in Honduras concurreren nieuwe plantages met suikerriet direct met de voedselproductie. De kleine boeren die maïs, bonen, rijst en groente telen, en hun vee houden verliezen de strijd, omdat ze geen formele landrechten hebben. Daarnaast wachten 300.000 landloze boerengezinnen op grond via landhervormingsprogramma's. De kans dat ze dit ooit krijgen wordt alleen maar kleiner door verschoven prioriteiten.

Hoofdstuk 3

Honger, obesitas en verspilling

- De genoemde suikerrietplantages in Cambodja werden aangelegd voor de Europese markt, mede veroorzaakt door de biobrandstoffenrichtlijn en het *Everything But Arms*-verdrag. Cambodja kreeg hierdoor als Minst Ontwikkelend Land tariefvrije toegang tot de Europese markt, waardoor de bio-ethanol goedkoop kon worden ingevoerd. Zie: *Political Dynamics of Land-grabbing in Southeast Asia: Understanding Europe's Role*, Saturnino M. Borras Jr. and Jennifer C. Franco, TransNational Institute, January 2011, pagina 7 en 8 zie: <http://www.tni.org/report/political-dynamics-land-grabbing-southeast-asia-understanding-europes-role>
- Over ondervoeding in Brazilië: <http://www.globalexchange.org/countries/brazil/1671.html>, laatste update 13 juli 2007 en *Koe 80 heeft een probleem*, Dirk Barrez, 2007, pagina 171
- Aanvullende informatie over Brazilië: Het Zero-Hunger-project van president Lula heeft volgens de FAO de kindersterfte met 45% verminderd, terwijl de ondervoeding met 73% daalde. Over *Zero-Hunger-project*: <http://brazilportal.wordpress.com/2009/11/17/brazil-touts-zero-hunger-program/>, 17 november 2009
- Over obesitas in Nederland: *Niet alleen Amerikaanse kinderen zijn veel te dik*, Esther van Deurzen, de Volkskrant, 28 mei 2010
- Over kosten obesitas in de VS: *Michelle Obama gaat obesitas te lijf*, Trouw, 23 maart 2010
- Over ondervoeding in de VS: *Voedselbon voor 1 op 10 Amerikanen*, Het Parool, 19 april 2008
- Over voedselverspilling in Nederland: *Hollandse tapas als wapen van minister Verburg tegen voedselverspilling*, Persbericht ministerie van LNV, 18 mei 2010

Landbouw voor basisbehoefte of voor luxeproduct?

- Over milieu- en gezondheidsproblemen rond het Aral-meer: *Shrinking of Aral Sea Causes Regional Health Crisis*, Lucy Jones, Washington Report on Middle East Affairs, September 1999, zie: <http://www.wrmea.com/backissues/0999/9909028.html> en informatie over verzilting: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Bodemverzouting>
- Over milieugevolgen van katoenteelt: *Aan meeste katoen deugt maar weinig*, de Volkskrant, 5 juli 2008
- De afhankelijkheid van de luchtvaart - van de Nederlandse spilfunctie in de mondiale bloemenhandel - werd pijnlijk duidelijk toen het vliegverkeer werd stilgelegd vanwege de vulkaanuitbarsting op IJsland. Zie: *Afrikaanse rozen belanden in de prullenbak*, NRC, 20 april 2010
- Over negatieve sociale- en milieugevolgen van de bloemeteelt in Kenia en Ethiopië:
  - *Lake Naivasha Withering Under the Assault of International Flower Vendors*, Food & Water Watch and the Council of Canadians, January 2008, zie: <http://www.canadians.org/water/documents/NaivashaReport08.pdf>
  - *Ethiopia: Cut flower Bonanza: At What Cost?*, Jimma Times, <http://jimmatimes.com/article.cfm?articleID=17680>,
  - *Wij de rozen, zij de doornen* – over de documentaire *Een bloeiende handel*, VPRO-magazine, 11 juni 2009

Klimaatverandering brengt landbouw in gevaar

- Over de verwachte stijging van de bevolking in ontwikkelingslanden: *Zijn we met te veel?*, Alma Dewalsche, MO* Mondiaal Magazine, november 2010

Suikerriet als voedsel of als biobrandstof?

- Over slavernij in Brazilië, de volgende passage uit: *Halen ethische codes dan niets uit? – Vier vragen Slavernij in de 21ste eeuw*, De Volkskrant, 18 januari 2011, zie: http://www.vkblog.nl/bericht/365372/Halen_ethische_codes_dan_niets_uit%3F
'Maar het kan nog veel erger, zoals op de cacaoplantages van Ivoorkust, de suikerrietvelden van Pernambuco in Brazilië of de palmolieplantages van Sumatra in Indonesië. Saturnino Borras van het International Institute of Social Studies aan de Erasmus Universiteit deed veldonderzoek naar de Braziliaanse suikerindustrie. "Het is verbazingwekkend dat er in de 21e eeuw, in industriële landen als Brazilië, nog steeds slavenarbeid is. We juichen om de milieuvriendelijkheid van bio-ethanol, waarop we 'schone' auto's laten rijden. Maar we vergeten erbij te vertellen dat de winning

van ditzelfde ethanol uit suikerriet heel wat minder vriendelijk is voor de landarbeiders. Ze leven in veredelde bunkers, werken urenlang in de brandende zon, tot ze van uitputting niet meer kunnen. Hoe meer suikerriet ze snijden, des te meer ze verdienen. Ieder jaar sterven er op de suikerrietplantages honderden mensen van uitputting. Hun dood is geen uitzondering, maar een onderdeel van de routine.”

- Reactie van voormalig minister Cramer op: *Vragen van de leden Jansen, Van Velzen (beiden SP), Neppéus (VVD) en Ouwehand (PvdD) aan de ministers van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit over de gevolgen van de expansie van de productie van biobrandstoffen in Latijns Amerika*, zie: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/ah-tk-20082009-1248.html>
- Over de Nederlandse inzet op gebied van biomassa: *Biomassa voor energiedoelinden – Plan van aanpak voor Biomassa mondiaal*, Ministeries van EZ, LNV, VROM en BZ/OS (2008) zie: <http://www.minbuza.nl/dsresource?objectid=buzabeheer:57345&type=pdf>

Verlies aan vruchtbare landbouwgrond

- Over demonstraties tegen gedwongen landontruivingen in China: *Social Unrest in China*, Thomas Lum, Congressional Research Service, 8 mei 2006, zie: <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33416.pdf>
- Volgens Olivier de Schutter ging de 8,2 miljoen hectare in China verloren door verstedelijking, herbebossing, natuurrampen en industrialisatie. In de laatste decennia trokken 144 miljoen mensen van het Chinese platteland naar de stad. Zie: *VN: voedselvoorziening in geding*, Agrarisch Dagblad, 28 december 2010
- China dreigt in 2011 voor het eerst in meer dan dertig jaar niet zelfvoorzienend in granen (inclusief rijst) te zijn. Dat komt door een grote droogte waardoor 6,4 miljoen hectare wintertarwe verloren zal gaan in Shandong, Jiangsu, Henan, Hebei en Shanxi. In deze provincies zitten 2,6 miljoen inwoners en hun vee zonder water door uitblijvende regenval. Zie: *Droogte China kan graanprijzen fors opdrijven*, NRC, 9 februari 2011
- Over de Chinese jacht op agrarische grondstoffen: *Chinese boer zwermt over aarde uit*, de Volkskrant, 10 mei 2008
- Over gedwongen verhuizing door waterdammen in India: *Large Dams In India - Temples Or Burial Grounds?*, Habitat International Coalition, zie: <http://www.hic-net.org/articles.php?pid=1602>
- Over gedwongen landontruiming voor bedrijventerreinen: *Eilandjes van vooruitgang – Economische stimulering in India*, Intermediair, 13 april 2007
- Over verlies van landbouwgrond in Nederland:
  - *Landbouw verliest vooral grond aan woningbouw*, Agrarisch Dagblad 22 juni 2010
  - *Platteland verstedelijkt door bedrijventerreinen*, de Volkskrant, 15 september 2006
  - *Brief van de minister van LNV nr. 29576 - 50, Agenda Vitaal Platteland*, 19 mei 2008
  - *Prijzen landbouwgrond voor het eerst sinds 2005 gedaald*, de Volkskrant, 21 juli 2010
  - *Stop de nieuwbouwwijken!*, NRC Weekblad, 11 – 17 september 2010, zie: http://www.tijsvandenboomen.nl/?page_id=2&mode=browse&artikel_id=1351&PHPSES_SID=3c77b1ba3a76e4f8189861f927b975e1#top

De rol van de consument; op welke informatie kun je vertrouwen?

- Meer informatie over UCIRI in Mexico: <http://www.uciri.org/english/english.htm>
- Over de winst van UTZ Capeh ten opzichte van Max Havelaar: *Andere labels steken Max Havelaar naar de kroon*, One World, 4 maart 2010, zie: http://www.oneworld.nl/Nieuws/Actueel/article/24641/Andere_labels_steken_Max_Havelaar_naar_de_kroon
- Over UTZ Capeh sprak ik Frans van der Hoff persoonlijk in Ixtepec, Oaxaca, Mexico in april 2009. Hij is hier werkzaam als priester en werkt ook voor UCIRI.
- *Fairtrade koffie in Kort Geding: Eis Douwe Egberts Afgewezen*, 28 februari 2010, zie: <http://www.stichtingmilieunet.nl/andersbekekenblog/duurzaam/fairtrade-koffie-in-kort-geding-alkmaar-versus-douwe-egberts.html>
- Over *greenwash* door Chiquita: *Activists Expose Greenwashing by Rainforest Alliance*, 25 januari 2008, zie: <http://nyc.indymedia.org/en/2008/01/94309.html>

- Meer informatie over keurmerken:
http://www.milieucentraal.nl/pagina.aspx?onderwerp=Voedselkeurmerken#Wegwijs_in_voedings_keurmerken
- Meer informatie over keurmerken op gebied van dierenwelzijn:
http://www.milieucentraal.nl/pagina.aspx?onderwerp=Keurmerkeieren#Beter_Leven_kenmerk_Dierenbescherming
- *Albert Heijn is niet puur en niet eerlijk*, Nicole Besselink, voorzitter Studenten milieu overleg Groningen (SMOG), Trouw, 14 november 2009, zie:
http://www.trouw.nl/opinie/podium/article2914058.ece/Albert_Heijn_is_niet_puur_en_niet_eerlijk.html
- *Het woud van keurmerken - Gezondheids- en herkomstkeurmerken*, Gezondheidsnet zie:
<http://www.gezondheidsnet.nl/voeding/artikelen/1877/het-woud-van-keurmerken>
- *Bijna helft voedingsclaims onjuist*, Jacqueline Wijbenga, 21 juli 2010, zie:
<http://www.evmi.nl/nieuws/marketing-sales/9053/bijna-helft-voedingsclaims-onjuist.html>
- **2^e druk:** *Overgangsfase Ik Kies Bewust, Klavertje en nieuw voedselkeuzelogo*,
http://www.hetvinkje.nl/nieuws/overgangsfase_ik_kies_bewust_klavertje_en_nieuw_voedselkeuzelogo

Politieke beïnvloeding - Lobby voor - en protest tegen de soja-import

- Over soja-koning Blairo Maggi: *Buy this! – Alles wat je niet wilt weten over eten...*, Raj Patel, 2007, paginal74
- **2^e druk:** *Rondônia, Amazone-vleesland*, 19 april 2010, <http://www.wervel.be/sojaflitsen-publicaties-86/1174-19-april-2010-rondonia-amazone-vleesland>
- **2^e druk:** <https://www.ifama.org/events/conferences/2010/cmsdocs/Grobocopatel.pdf>
- Over de soja-conferentie in 2007 in Wageningen: *No room for criticism at soy conference*, Resource Magazine (Magazine van Wageningen Universiteit), zie:
<http://resource.wur.nl/en/wetenschap/detail/no-room-for-criticism-at-soya-conference/>
- **2^e druk:** Over subsidies aan IDH: *Knapen ziet hulp vooral als gedeeld eigenbelang*, 2-12-2010, Trouw op website IDH, www.idhsustainabletrade.com/site/getfile.php?id=127
- **2^e druk:** Partij voor de Dieren eist subsidie ontwikkelingsprojecten terug, 22 december 2011,
<http://www.wereldburgers.tv/2011/12/22/partij-voor-de-dieren-eist-subsidie-ontwikkelingsprojecten-terug/>
- Een interview met Jorge Galeano over de boerenstrijd tegen sojamonoculturen (2009) is hier te vinden: <http://www.tni.org/interview/free-trade-and-climate-change-resistance-voices-south>
- Over sociale- en milieucatastrofe rond de sojateelt in Paraguay: *Paraguay sojero – Soy expansion and its violent attack on local and indigenous communities in Paraguay – Repression and resistance*, Semino, Joensen en Rulli, Grupo de Relección Rural (GRR) Argentinië, 2006, zie:
<http://www.aseed.net/images/stories/agrocadabra/soy/paraguay-humanrights-report-72dpi.pdf> ,
meer informatie: *De vluchtelingen van het agro-exportmodel*, Palau, Cabello, Maeyens, Rulli, Segovia, Base Investigaciones Sociales, 2007, zie:
http://lasojamata.iskra.net/files/RefugeesAgroexport_summary.pdf
- *Monsanto wins Angry Mermaid Award*, Reuters, december 2009, zie:
<http://www.youtube.com/watch?v=Wnr7w5TUHQU&feature=related>

Achtergronden bij hoofdstuk 3

§ 3.1

- *Let op je voetafdruk!*, 1 oktober 2008, <http://www.secondsight.nl/page/10568/nl>
- *Ecologische voetafdruk*, http://nl.wikipedia.org/wiki/Ecologische_voetafdruk
- Over extra waterbehoefte door biobrandstoffen: *Soil not oil*, Vandana Shiva (2008), pagina 88
- Over *peak oil*:
  - In juli 2008 was de prijs voor een vat olie van 159 liter \$147, deze daalde tot onder \$40 eind 2008. Op 29 december 2010 was de prijs \$91. Zie: *Olieprijs bereikt hoogste niveau in 15 maanden*, RTL-Z, 11 januari 2010, zie:
[http://www.rtl.nl/\(/financien/rtlz/nieuws\)/components/financien/rtlz/2010/weken_2010/02/20_100111.1448.Olieprijs-bereikt-hoogste-niveau-in-15-maanden.xml](http://www.rtl.nl/(/financien/rtlz/nieuws)/components/financien/rtlz/2010/weken_2010/02/20_100111.1448.Olieprijs-bereikt-hoogste-niveau-in-15-maanden.xml)
  - Voor een overzicht van prijzen zie: <http://oil-price.net/index.php?lang=nl>

- *Peak oil in Davos: Oh yes it is, oh no it isn't*, Kjell Aleklett, President of ASPO International, 4 februari 2010, zie: <http://www.peakoil.net/headline-news/peak-oil-in-davos-oh-yes-it-is-oh-no-it-isn-t>
- *World Energy Outlook 2009 Fact Sheet - Why is our current energy pathway unsustainable?*, International Energy Agency, 2009, http://www.iea.org/weo/docs/weo2009/fact_sheets_WEO_2009.pdf
- *Peakoil waarschuwt voor een piek in de olievoorraad tegen 2012*, 6 augustus 2009, zie: <http://antwerpen.indymedia.org/node/1001>
- **2^e druk: IEA Cuts 2030 Global Oil Demand Forecast on Economy (Update1)**, By Alexander Kwiatkowski and Rachel Graham, 10 november 2009, <http://www.bloomberg.com/apps/news?pid=newsarchive&sid=ab8gxNuuOayI>
- Aanvullende informatie: De vraag naar energie zal volgens het Internationale Energieagentschap (IEA) tussen 2010 en 2035 nog met 36% stijgen. Olie, steenkool en gas zijn in 2035 volgens het IEA nog steeds de belangrijkste energiebronnen; duurzame energie vervult 14% van de energiebehoefte. Het IEA verwacht dat de temperatuur op de lange termijn met 3,5 graden stijgt in plaats van de 2 graden die tijdens de Klimaattop in Kopenhagen is afgesproken. Zie: *'Fossiele brandstof blijft cruciaal'*, de Volkskrant, 10 november 2010
- Over de klimaatcrisis: *The climate crisis is a food crisis, Small farmers can cool the planet - A way out of the mayhem caused by the industrial food system*, GRAIN, October 2009, http://www.grain.org/o_files/climatecrisis-presentation-11-2009.pdf
- Over de biodiversiteitscrisis:
  - *Dieren sterven rap uit, maar beschermen helpt*, Trouw, 27 oktober 2010
  - Verder bleek uit het onderzoek Millennium Ecosystem Assessment van de Unesco in 2005 dat de afgelopen vijftig jaar: 60% van alle ecosystemen ernstig beschadigd zijn, en 10 tot 30% van de zoogdieren, vogels en amfibieën bedreigd worden met uitsterven. Zie: http://en.wikipedia.org/wiki/Millennium_Ecosystem_Assessment
  - *Loss of Biodiversity and Extinctions*, 6 juni 2010, zie: <http://www.globalissues.org/article/171/loss-of-biodiversity-and-extinctions>
  - *Verlies van biodiversiteit tegen 2020 een halt toeroepen*, Europees Parlement, 21 september 2010, zie: http://www.europarl.europa.eu/news/expert/infopress_page/064-82947-263-09-39-911-20100920IPR82946-20-09-2010-2010-false/default_nl.htm
Aanvullende informatie: In Europa heeft de industrialisatie en schaalvergroting binnen de landbouw geleid tot biodiversiteitsverlies door: verlies van habitat (zoals het op grote schaal verwijderen van beken, bomen en heggen), overbemesting en vervuiling van bodem, water en lucht. Er bestaat een groot risico dat deze industrialisering en schaalvergroting binnen de landbouw zich vooral in Oost-Europa voortzetten. 50% van de Europese biodiversiteit en 80% van de Europese habitats wordt nu bedreigd.
  - *'Visserijsubsidies houden overbevissing in stand'*, Trouw, 19 mei 2010, zie: http://www.trouw.nl/krantenarchief/2010/05/19/3072066/Visserijsubsidies_houden_overbevissing_in_stand.html
  - *Collapse: End of Global Fish Stock by 2050?*, 12 juli 2006, zie: http://www.globalization101.org/news1/collapse_fish_stock
  - *Overbevissing*, Greenpeace, zie: <http://www.greenpeace.nl/campaigns/oceanen-2/bedreigingen/overbevissing>
- Over verlies aan vruchtbaar land: *The global food crisis: hype and reality*, Rosario Bella Guzman, PAN AP and PCFS, juli 2008, pagina 3, zie: http://www.foodsof.org/resources/resources_000008.pdf
- *Fosfaatschaarste bedreigt voedselproductie*, NRC, 16 oktober 2009 en *Peak Phosphorus / The next inconvenient truth*, The Broker, August 2009
- Over oprakend gas:
  - *Natural Gas in North America: Should We be Worried?*, J. David Hughes - Geological Survey of Canada, 26 oktober 2006, zie: http://www.aspo-usa.com/fall2006/presentations/pdf/Hughes_D_NatGas_Boston_2006.pdf
  - 'For the gas industry, peak gas output could come sooner than expected, "maybe not too different from peak oil," Shell executive vice president John Mills told delegates at the ADIPEC conference in Abu Dhabi.' Zie: *SHELL vice president: Peak Gas could come earlier*

- than we think*', ASPO - peakoil.net, 7 november 2008, zie: <http://www.peakoil.net/headline-news/shell-vice-president-peak-gas-could-come-earlier-than-we-think>
- 'Tekort aan fosfaat, zink en koper bedreigt voedselvoorziening' – Gesprek met Lia van Wesenbeeck (Centre for World Food Studies van de Vrije Universiteit), Nieuwe Oogst, 14 november 2009
  - Over oprakende essentiële spoorelementen (mineralen): *Werking spoorelementen*, Living Foods, Zie: <http://www.90plussolution.nl/pages/pagina.aspx?id=2b8d6c93-aa2d-43c4-be36-98217c9c14fb&sm=2b8d6c93-aa2d-43c4-be36-98217c9c14fb>
  - Aanvullende informatie over de landrechtenproblematiek: Zo werden in de laatste twee decennia in Brazilië (voor 2007) 1.425 arbeiders, boerenleiders en activisten op het platteland vermoord. Dit zijn alleen maar officiële bronnen. Hiervan zijn maar 79 zaken voor de rechter gekomen. 'Alleen in 2005 waren er 1.881 geregistreerde conflicten op het platteland, waarbij meer dan 160.000 gezinnen een of andere verstoring van hun veiligheid ervoeren. Bovendien werkten 3 arbeiders zich letterlijk dood op plantages, en meer dan 7.000 werden er feitelijk tot slaaf gemaakt. Vergelijkbare verhalen over onderdrukking zijn er te vertellen over vele andere landen, van de Filippijnen tot Honduras, van Colombia tot Haïti, Zuid-Afrika tot Guatemala. In al die landen krijgen boerenorganisaties en arbeiders die collectief proberen hun rechten te verdedigen te maken met de toorn van de plaatselijke politie, wapens, en op z'n best, justitiële apathie.' Bron: *Buy this!*, Raj Patel, 2007, pagina 44
  - **2° druk:** Over volksgezondheid: *Argentina's Bad Seeds*, Al Jazeera, 14 maart 2013, zie: <http://www.aljazeera.com/programmes/peopleandpower/2013/03/201331313434142322.html>

§ 3.2

- Aanvullende informatie over de enorme toename in speculatie met voedsel: 'Price speculation is not new and is in fact one of the hallmarks of capitalist exploitation. But what is unspeakable this time is that the commodity that is being subjected to speculation is none other than food. Billions of dollars are being poured in as hot money into food commodities to escape sliding stock markets and the credit crunch. Based on estimates, investment funds now control up to 60% of the wheat traded on the world's biggest commodity markets. According to the Globe and Mail, a Toronto-based publication, the amount of speculative money in commodities futures, markets where investors do not buy or sell a physical commodity, like rice or wheat, but merely bet on price movements has ballooned from US\$5 billion in 2000 to US\$175 billion in 2007.'
Zie: *The global food crisis: hype and reality*, Rosario Bella Guzman, PAN AP and PCFS, juli 2008, pagina 12, zie: http://www.foodsov.org/resources/resources_000008.pdf
- Over 2 miljard ondervoede mensen: *Malthus' vraag blijft gelden – ongelijke landbouwontwikkeling en ondervoeding op het platteland*, Marcel Mazoyer, in *Dagelijks brood – Mondiale markt en voedselzekerheid*, Bart Bode, Jan Vannoppen en Emiel Vervliet (eds.), MO* Noordzuid Cahier, jaargang 31 – nr. 1 maart 2006, pagina 42
- Over de bedrijven die profiteerden van de voedselcrisis:
  - *The climate crisis is a food crisis, Small farmers can cool the planet - A way out of the mayhem caused by the industrial food system*, GRAIN, October 2009, http://www.grain.org/o_files/climatecrisis-presentation-11-2009.pdf
  - *Soil not oil*, Vandana Shiva, 2008, pagina 83
- Aanvullende informatie over de samenhang tussen marktmacht en globalisering als oorzaak van de voedselcrisis:
Rosario Bella Guzman vindt dat globalisering de ongelijke positie van boeren in de voedselketen versterkt, en mede leidde tot de voedselcrisis. : 'In fact, price speculation on food starts from these local conditions where trading monopolies (whether they are the landlords, middlemen, millers, loan sharks, TNCs or so-called government agencies that are controlled by the ruling elite) dictate prices and do unscrupulous trading practices such as hoarding, rumour-mongering, transfer pricing, profiteering, etc. These basic problems have been intensified over time by globalization policies. It must be remembered that there are two sides to the global food crisis: chronic backwardness and low productivity in the Third World and the crisis of overproduction in the First World, which is being passed on to the Third World through political offensives such as globalization policies. TNCs based in the First World are lobbying international financial institutions (IFIs) and multilateral organizations and pressuring Third World governments to

implement globalization policies. The idea is to allow the TNCs to dump the surplus products and pass on the crisis to poor countries in order for TNCs to maintain their rates of profits.'

Zie: *The global food crisis: hype and reality*, Rosario Bella Guzman, PAN AP and PCFS, juli 2008, pagina 9, zie: http://www.foodsof.org/resources/resources_000008.pdf

- Aanvullende informatie over ontwikkelingslanden die hun importtarieven verder verlaagden tijdens de voedselcrisis:

'The most common move has been to reduce or eliminate cereal import tariffs and food taxes and increase importation and procurement. In Africa, 11 out of 15 monitored countries have resorted to tariff reduction. In Ghana in particular the government has eliminated all import duties on rice, wheat, yellow corn and vegetable oil by May 2008. In Asia, 7 out of 19 countries have eliminated or reduced import tariffs while 6 others have imposed export bans as already mentioned. Indonesia in particular has already removed its remaining 5% and 10% duties on wheat and soybean imports respectively. Likewise, in Latin America and the Caribbean, 9 out of 12 countries have undergone import tariff moves. Mexico for instance has removed tariffs on wheat, rice, maize and fertilizers.'

Zie: *The global food crisis: hype and reality*, Rosario Bella Guzman, PAN AP and PCFS, juli 2008, pagina 17-18, zie: http://www.foodsof.org/resources/resources_000008.pdf

- Over toekomstige milieuproblemen die de voedselzekerheid in gevaar brengen:

- *Plan B 4.0 – Mobilizing to Save Civilization*, Lester R. Brown, 2009, Earth Policy Institute, pagina 4 t/m 9

- Volgens Niek Koning van de WUR (26 september 2010) kan er in de toekomst een structurele krapte aan agrarische grondstoffen ontstaan door: 'de stijgende vraag naar agrarische non-foods (door de uitputting van fossiele brandstoffen), door stijgende bemestingskosten (door de uitputting van fosfaat en het duurder worden van stikstofmest door stijgende energieprijzen), en door het opraken van de ruimte om de potentiële gewasopbrengsten te verhogen middels aanpassing van het groeiritme en de architectuur van planten ongeacht of je nu traditioneel of biotechnologisch veredelt. Gegeven deze factoren zijn tijdige en voldoende investeringen nodig om in de toekomst krapte te voorkomen. Het gevaar van de liberalisatie van het landbouwbeleid en de toegenomen prijsinstabiliteit is dat ze die investeringen ontmoedigen.'

- Over stijgende voedselprijzen eind 2010 en begin 2011:

- *Voedselprijzen lopen weer snel op – Slecht weer leidt tot slechte oogsten, waardoor prijzen stijgen en inflatie dreigt*, Financieel Dagblad, 10 december 2010

- *Honderd miljoen ontevreden jongeren*, Trouw, 5 februari 2011, zie: http://www.trouw.nl/nieuws/wereld/article3410397.ece/Honderd_miljoen_ontevreden_jongere_n_.html?part=2

- *Droogte China kan graanprijzen fors opdrijven*, NRC, 9 februari 2011

- *Nerveuze overheden drijven voedselprijzen op*, NRC, 25 januari 2011

- **2^e druk:** Uitleg voedselspeculatie: Friends of t. Earth Europe, <http://www.foeeurope.org/food-speculation> en http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=rpM9XxJ-vo4

§ 3.3

- Duurzaamheidscriteria aan biobrandstoffen:

'Alle landen van de Europese Unie hebben afgesproken om vanaf 2011 hoge eisen te stellen aan de productie van biobrandstoffen. Biobrandstoffen mogen alleen meetellen als ze duurzaam zijn geproduceerd. Om het jaarlijkse percentage biobrandstof in het wegverkeer te halen (10% in 2020) moeten gewassen voor biobrandstof voldoen aan de volgende eisen:

- Biobrandstofgewassen mogen niet verbouwd worden in gebieden met een grote biodiversiteit, bijvoorbeeld een regenwoud of een veengebied.

- Veengebieden mogen niet ontwaterd worden om de grond geschikt te maken voor landbouw.

- De biobrandstofgewassen mogen niet verbouwd worden in gebieden die veel CO₂ vasthouden zoals oerbossen, veengebieden en graslanden. Nederland werkt bijvoorbeeld samen met Maleisië aan een methode om te meten hoeveel CO₂ er vrijkomt bij de ontginning van veengronden.

- Bij de productie van de biomassa mag niet veel CO₂ vrijkomen (bijvoorbeeld bij vervoer of bemesten van de gewassen).

- Er mag geen natuurgebied verloren gaan.

- Afval dat ontstaat bij de productie van biomassa moet hergebruikt worden.

Dat staat in de Europese richtlijn hernieuwbare energie. De duurzaamheidscriteria uit de richtlijn zijn gebaseerd op criteria voor duurzame brandstof die door de Commissie Duurzaamheidsvraagstukken (Commissie Cramer) in 2007 zijn opgesteld.’

Zie: *Duurzame productie biobrandstof*, Rijksoverheid, zoals per 31 december 2010 te lezen, zie: <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/biobrandstoffen/duurzame-productie-biobrandstof>

- **2^e druk:** Door alle kritiek op biobrandstoffen stelde de Europese Commissie in oktober 2012 voor de criteria - binnen *the Renewable Energy and the Fuel Quality Directives* - aan te scherpen om de klimaateffecten te minimaliseren. De voorstellen waren:
  - To increase the minimum greenhouse gas saving threshold for new installations to 60% in order to improve the efficiency of biofuel production processes as well as discouraging further investments in installations with low greenhouse gas performance.
  - To include indirect land use change (ILUC) factors in the reporting by fuel suppliers and Member States of greenhouse gas savings of biofuels and bioliquids;
  - To limit the amount of food crop-based biofuels and bioliquids that can be counted towards the EU's 10% target for renewable energy in the transport sector by 2020, to the current consumption level, 5% up to 2020, while keeping the overall renewable energy and carbon intensity reduction targets;
  - To provide market incentives for biofuels with no or low indirect land use change emissions, and in particular the 2nd and 3rd generation biofuels produced from feedstock that do not create an additional demand for land, including algae, straw, and various types of waste, as they will contribute more towards the 10% renewable energy in transport target of the Renewable Energy Directive.

Zie: *Biofuels and Sustainability Issues*, European Biofuels Technology Platform, <http://www.biofuelstp.eu/sustainability.html>

- Over energie- en klimaateffecten van biobrandstoffen:

- *'Biobrandstoffen slechter voor milieu dan fossiel'*, Agrarisch Dagblad, 9 november 2010: Negen milieuorganisaties waaronder Greenpeace en Friends of the Earth berekenden dat de EU-biobrandstoffenrichtlijn leidt tot 167 procent meer vervuiling dan vasthouden aan gebruik van fossiele bronnen.
- *Ethanol Production Using Corn, Switchgrass, and Wood; Biodiesel Production Using Soybean and Sunflower*, David Pimentel en Tad W. Patzek, 2005: Findings in terms of energy outputs compared with the energy inputs were: • Ethanol production using corn grain required 29% more fossil energy than the ethanol fuel produced. • Ethanol production using switchgrass required 50% more fossil energy than the ethanol fuel produced. • Ethanol production using wood biomass required 57% more fossil energy than the ethanol fuel produced. • Biodiesel production using soybean required 27% more fossil energy than the biodiesel fuel produced (Note, the energy yield from soy oil per hectare is far lower than the ethanol yield from corn). • Biodiesel production using sunflower required 118% more fossil energy than the biodiesel fuel produced. Zie: <http://www.springerlink.com/content/r1552355771656v0/>
- Aanvullende informatie: Volgens het onafhankelijke Insitute for European Environmental Policy (IEEP) veroorzaakt de Europese biobrandstoffenrichtlijn 'tussen 2011 en 2020 een extra CO₂-uitstoot van 27 tot 56 miljoen ton. Dat komt overeen met de uitstoot van tussen de 12 en 26 miljoen extra auto's op de Europese wegen.' Zie: *Bijmengen van biobrandstof verhoogt CO₂-uitstoot juist*, Trouw, 29 november 2010
- *Searching for a Miracle: 'Net Energy' Limits & the Fate of Industrial Society*, Richard Heinberg and Jerry Mander, 13 november 2009, pagina 47-51 zie: http://www.postcarbon.org/new-site-files/Reports/Searching_for_a_Miracle_web10nov09.pdf
Aanvullende informatie: Alleen deze ethanol op basis van suikerriet heeft een positieve energiebalans. Maar slechts onder de voorwaarde dat er geen extra bos gekapt hoeft te worden voor de productie. Het komt echter veelvuldig voor dat de uitbreiding van de suikerrietteelt zorgt voor de verschuiving van de teelt van voedsel en veevoer, en van veeteelt naar de oerwouden, en er dus indirect bos gekapt wordt. Met deze zogenaamde indirecte effecten (*indirect land use change*) wordt te weinig rekening gehouden. Bij gebruik van palmolie als energiegewas, duurt het zelfs honderd jaar voordat alleen al het CO₂-verlies van de hieraan voorafgaande boskap gecompenseerd is. Sinds 1990 zijn er in Indonesië 28 miljoen hectare regenwoud gekapt voor de aanleg van palmolieplantages.

- Over de Europese Commissie die in verlegenheid is gebracht over biobrandstoffenrichtlijn:
  - *Biofuels: is the game up?*, Alan Matthews, 30 december 2010, zie: <http://capreform.eu/biofuels-is-the-game-up/>
  - *Battle heats up on indirect land use change effects of Biofuels*, Alan Matthews, 9 november 2010, zie: <http://capreform.eu/battle-heats-up-on-indirect-land-use-change-effects-of-biofuels/>
- Aanvullende informatie over de nadelen van biobrandstoffen voor Europese biodiversiteit: Mede door Europese biobrandstoffenrichtlijn is de verplichte braaklegging in 2008 afgeschaft, waardoor er minder ruimte is voor akkerrandenbeheer. Dit heeft nadelige effecten voor de vogelstand, in Nederland hebben met name de grauwe kiekendief en de veldleeuwerik hieronder te lijden. Zie: *Braakregeling drijft grauwe kiek in het nauw*, Vogelbescherming Nederland, 16 juli 2008, zie: <http://www.natuurbericht.nl/?id=531>
- Andere artikelen over de biobrandstoffenproductie in Europa en de VS:
  - *Achtergrondinformatie bij biobrandstoffen*, Nevedi, <http://www.nevedi.com/index.php?page=55&template=1>
  - *Onlogische energiewet VS voor bio-ethanol uit maïs*, HIER, 12 februari 2008, zie: http://www.hier.nu/klimaatnieuws/bio-ethanol/0/801/Onlogische_energie_wet_VS_voor_bio-ethanol_uit_ma%C3%AFs.htm
- Over geïnvesteerde bedragen in *land grab*:: http://www.grain.org/o_files/climatecrisis-presentation-11-2009.pdf
- Over land grab in Zuidoost-Azië die mede veroorzaakt wordt door Europees beleid: *Political Dynamics of Land-grabbing in Southeast Asia: Understanding Europe's Role*, Saturnino M. Borrás Jr. and Jennifer C. Franco, TransNational Institute, January 2011, pagina 7 en 8 zie: <http://www.tni.org/report/political-dynamics-land-grabbing-southeast-asia-understanding-europes-role>
- Over de vraag naar biobrandstoffen vanuit China en India:
  - *Soil not oil*, Vandana Shiva, 2008, pagina 87-88 Nadere informatie: China wil haar productie tussen 2002 en 2020 verviervoudigen van 3,6 naar 15 miljard liter ethanol, wat overeenkomt met 9% van de verwachte benzinebehoefte. India heeft ongeveer dezelfde doelstellingen. Het gevolg is dat China 26% meer maïs zal moeten telen, en India 16% meer suikerriet. Om aan de stijgende voedselbehoefte te voldoen moet er ook al 50% extra graan in India worden geproduceerd. Deze plannen leiden verder tot een grote waterschaarste in beide landen, de behoefte wordt drie tot vier keer hoger dan de huidige beschikbare 20 liter water per persoon per dag. Alleen al om de geplande biobrandstoffen te produceren is een extra waterbehoefte (voor irrigatie) nodig die overeenkomt met 70-75 liter per dag per persoon in beide landen. Dit is een bijna onmogelijke opgave omdat de benodigde 20 liter per persoon per dag (richtlijn van de Wereld Gezondheidsorganisatie, WHO) op veel plaatsen al niet gehaald wordt.
  - Op dit moment is China al de grootste importeur van soja uit Latijns-Amerika voor haar veevoer. Op gebied van palmolie is India de grootste - en China de tweede importeur ter wereld. Met het oog op deze al hoge import, en de verwachte problemen rond beschikbaarheid van land en water, ziet het er dus naar uit dat beide landen zich met het Westen zullen gaan mengen in de strijd om de laatste natuurlijke hulpbronnen op aarde.
  - Zie: *India Overtakes China as Biggest Palm Oil Buyer*, Thomas Kutty Abraham, 14 januari 2010, <http://www.bloomberg.com/apps/news?pid=newsarchive&sid=aYB.JwLMnWxY>
- **2e druk:** *Kyoto Protocol verlengd - Staatssecretaris Mansveld tevreden over uitkomsten klimaatconferentie*, Rijksoverheid, 10 december 2012, <http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2012/12/08/kyoto-protocol-verlengd.html>
- Over de averechtse effecten van het *Clean Development Mechanism* (CDM) en het bijkstoken van palmolie:
  - *Agriculture in the Climate Talks - Looking Beyond Cancún*, IATP, november 2010, pagina 2 http://www.iatp.org/climate/files/document/Print_AgInTheClimTalks_SS.pdf
  - Ontbossing, Milieudefensie, 2009, zie: <http://www1.milieudefensie.nl/kopenhagen2009/achtergronden/ontbossing>
  - *Why it's suicide to base our future on offsets* (<http://solveclimate.com/blog/20090910/friends-earth-why-its-suicide-base-our-future-offsets>) en *A dangerous distraction* (www.foe.co.uk/resource/briefing_notes/dangerous_distraction.pdf) beiden van Friends of the Earth, 2009

- *Soil not oil*, Vandana Shiva, 2008, pagina 21: Aanvullende informatie: Een andere winnaar van CDM was Bunge, een multinationale graanhandelaar die veevoer verkoopt aan grote megastallen in Brazilië, Mexico, Guatemala, Peru en de Filipijnen. Zij krijgen de credits en dus subsidie voor de aanleg van biogascentrales bij deze stallen. In totaal werd slechts bij 2% van de CDM-projecten geïnvesteerd in duurzame energie, 21% ging naar biomassa-projecten en 72% naar de opslag van CO₂.
- Over gebruik van diermeel als biobrandstof en extra soja-import:
  - *Diermeel is veevoer, geen biobrandstof*, Wouter van der Weijden en Emiel Elferink, CLM, 9 juni 2008, zie: <http://www.clm.nl/actueel/090608.html>
  - Statistieken over soja-import, zie: *Soy Barometer 2009, A research report for the Dutch Soy Coalition*, Profundo, October 2009, zie: <http://commodityplatform.org/wp/wp-content/uploads/2010/06/soybarometerfinal.pdf>
  - **2e druk:** *Soja-barometer 2012*, Sojacoalitie, zie: http://commodityplatform.org/wp/wp-content/uploads/2012/12/soja-barometer-2012_nl.pdf
- Over teelt van gentech-soja en boomplantages als ‘klimaatoplossing’: *GM Soy: Sustainable? Responsible?*, GLS Gemeinschaftsbank eG and ARGE Gentechnik-frei, 2010, pagina 20 en 21, zie: http://www.gmwatch.org/files/GMsoy_Sust_Respons_FULL_ENG_v8.pdf
 Aanvullende informatie: De bedoeling is dat de geoogste bomen worden verbrand tot houtskool, de zogenaamde bio char. Dit wordt vervolgens in de grond gestopt als organische stof in de hoop dat de CO₂ daarmee blijvend gebonden is. Monoculturen met genetisch gemanipuleerde soja van Monsanto – waarbij het alles vernietigende bestrijdingsmiddel Roundup wordt gebruikt – leiden er toe dat men niet meer hoeft te ploegen tussen twee oogsten. Hierdoor zou er meer koolstof in de bodem blijven. Beide technieken zijn zeer controversieel en leiden als het gehele productieproces wordt meegeteld tot extra uitstoot van broeikasgassen. Ze versterken het proces van natuurvernietiging, landonteigening van kleine boeren en inheemse volkeren, en een industrialisering van de land- en bosbouw. De teelt van Roundup Ready-soja leidt tot het gebruik van extra bestrijdingsmiddelen en kunstmest, waardoor er meer energie gebruikt wordt dan bij gangbare sojateelt.
- Aanvullende informatie over REDD+: Oorspronkelijk was REDD+-voorstel bedoeld om landen te belonen als men zijn bossen niet omhakte. Maar het huidige voorstel kan juist tot het omkappen van bossen leiden voor de aanleg van boomplantages. Deze zouden namelijk ook kunnen worden erkend als legitiem binnen REDD+. Ook dreigen inheemse volkeren hun rechten op bosgebruik te verliezen. Zie: *Ontbossing*, Milieudefensie, 2009, zie: <http://www1.milieudefensie.nl/kopenhagen2009/achtergronden/ontbossing>
- Over de maatschappelijke tegenstand tegen de huidige klimaatvoorstellen:
  - *New Copenhagen Draft Proposals Subsidize Forest Destruction and Land Grabs*, Gezamenlijke verklaring van diverse milieu- en ontwikkelingsorganisaties tijdens de Klimaatop Kopenhagen, 18 december 2009, zie: <http://www.regenwald.org/international/englich/news.php?id=1498> ,
  - Een compleet overzicht van de problematiek binnen land- en bosbouw is te vinden in *Agriculture and climate change: Real problems, false solutions*, Eco Nexus, Oxford, december 2009, zie: www.econexus.info
  - Visser Pablo Rosales – en leider van een vissersbeweging in de Filipijnen – was in Kopenhagen tijdens de Klimaatop in 2009. Zijn mening: ‘Wij zijn tegen marktgerichte oplossingen voor de klimaatcrisis omdat ze de wortel van het probleem niet aanpakken. De voorgestelde oplossingen gaan allemaal over kopen en verkopen, en om winst te maken uit de crisis. Ze zullen de mensen niet helpen maar grote bedrijven.’ ‘We moeten vrijhandel stoppen en oplossingen ontwikkelen buiten het neoliberale systeem.’ Zie: *Free Trade and Climate Change Resistance: Voices from the South (4) - Interview met Pablo Rosales*, Interviewers: Cecilia Olivet, Mary-Lou Malig, December 2009, zie: <http://www.tni.org/interview/free-trade-and-climate-change-resistance-voices-south-4>
  - Vandana Shiva gaat in haar boek *Soil not oil* in op klimaatverandering en de voedselcrisis: ‘Zoals verwacht proberen de bedrijven die deze crises veroorzaakt hebben te komen met het geneesmiddel voor de ziekte: meer kunstmest gebaseerd op fossiele brandstoffen, meer hybride en genetische gemanipuleerde zaden die grote hoeveelheden pesticiden nodig hebben en die niet vermeerderd kunnen worden, meer beheersing van de voedselketens door het multinationale bedrijfsleven, en meer vrijhandel.’ De armsten worden volgens haar drie maal

gepakt: ze raakten hun werk kwijt door industrialisering van de economie, ze hebben als eerste te maken met de negatieve gevolgen van klimaatverandering en raken nu weer hun grond kwijt aan pseudo-oplossingen als biobrandstoffen. 'Het zijn de slachtoffers van een economisch model dat groei creëert ten koste van mensenrechten.'

Shiva is in *Soil not oil* ook erg kritisch op biobrandstoffen en de handel in emissierechten als oplossing van het klimaatprobleem. Verder vindt ze dat het industriële ontwikkelingsmodel binnen de productie van voedsel, kleding en ander basisvoorzieningen doelbewust is opgelegd aan ontwikkelingslanden via westerse ontwikkelingshulp, structurele aanpassingsprogramma's van Wereldbank en IMF, de WTO en als laatste als gevolg van het klimaatverdrag. De uitvoerders van dit spel blijven steeds de multinationale ondernemingen die pleiten voor *business as usual*: laat ons meer toegang krijgen tot de hulpbronnen op aarde – energie, water, lucht, land en biodiversiteit – om de geïndustrialiseerde geglobaliseerde economie voort te zetten. Ze noemt dit eco-imperialisme. *Soil not oil - Climate change, Peak Oil, and Food Insecurity*, Vandana Shiva, 2008, pagina 2, 5 en 16

- *Climate talks: we must not allow Cancún to turn into Cancún*, Pablo Solon the Bolivian ambassador to the UN, the Guardian, 30 november 2010, zie: <http://www.guardian.co.uk/environment/2010/nov/30/cancun-climate-talks-pablo-salon>
- Over 4 graden temperatuurstijging: *Copenhagen Accord in line with 3.9-degree warming, say US researchers*, Third World Resurgence No. 234, February 2010, pagina 10-12, zie: <http://www.twinside.org.sg/title2/resurgence/2010/234/eco3.htm>

§ 3.5

- Over de te zwakke criteria van FSC-hout: *"Forest liars" campaign launched against environmental groups supporting FSC*, FSC Watch, 10 maart 2008, zie: http://www.fsc-watch.org/archives/2008/03/10/Forest_liars_campa
- **2e druk:** Over het marktaandeel van FSC-hout en FSC-papier: *Update en Vooruitblik FSC Nederland*, FSC Nederland, 13 oktober 2011, zie: <http://www.fsc.nl/files/download/299/Update%20en%20Vooruitblik%20FSC%20Nederland.pdf>
- De term 'duurzaam tropisch hout' werd verder gediskwalificeerd door staatssecretaris Atsma van Milieu in februari 2011. Hij vindt namelijk dat Maleisisch hout met het MTCS-keurmerk voldoende duurzaam is om geaccepteerd te worden binnen het duurzame-inkoop-beleid van de overheid. Dit ondanks fel protest van Nederlandse wetenschappers en milieu- en ontwikkelingsorganisaties en vertegenwoordigers van de inheemse bevolking uit Maleisië. Zij spraken tijdens een rondetafelgesprek in de Tweede Kamer. Zie: *MTCS gecertificeerd hout uit Maleisië niet duurzaam*, <http://www.milieudedefensie.nl/actueel/pers/berichten/mtcs-gecertificeerd-hout-uit-maleisie-niet-duurzaam>, en *Atsma: Maleisisch hout is wel duurzaam*, Trouw, 8 februari 2011
- Over de te zwakke criteria van MSC-vis: *'Duurzame vis' kan ook opraken*, NRC, 2 september 2010
- Over handel in biobrandstoffen en de WTO: *Waar moeten al die biobrandstoffen groeien?*, de Volkskrant, 10 november 2010
Aanvullende informatie: Voorlopig bestaat er nog een Europese importheffing op bio-ethanol, waardoor de Europese biobrandstofsector zich (enigszins) kan beschermen tegen gesubsidieerde Amerikaanse ethanol op basis van maïs of Braziliaans ethanol. Maar de Braziliaanse ethanolsector is hoopvol: 'Wij komen eraan'.
Zie: *Heel Brazilië rijdt erop, nu de wereld nog*, NRC, 17 juni 2008, zie: http://www.nrc.nl/nieuwsthema/biobrandstof/article1933237.ece/Heel_Brazilië_rijdt_erop%2C_nu_de_wereld_nog
- Over de afhankelijkheid van subsidies in de biobrandstoffensector: De Amerikaanse biobrandstoffensector kan alleen overleven door miljarden subsidies aan met name het gebruik van maïs voor ethanolproductie. Zie: *Tax Dollars Fueling Food Prices: Your Rebate has already been spent*, People Putting Food First #108, 18 februari 2008, zie: <http://www.foodfirst.org/en/newsletterarchive?page=3>
- Over de onmogelijkheden van grootschalige 'duurzame' sojateelt: In 2010 werd een nieuw rapport gepubliceerd waarbij een team van internationale onderzoekers concludeerde dat genetische gemanipuleerde Roundup Ready-soja niet verantwoord en duurzaam geteeld kan worden. *GM*

Soy: Sustainable? Responsible?, GLS Gemeinschaftsbank eG and ARGE Gentechnik-frei, 2010, zie: http://www.gmwatch.org/files/GMsoy_Sust_Respons_FULL_ENG_v8.pdf

- Over het (voorlopig) stoppen van Wereldbank-leningen aan de palmoliecultuur: *No more World Bank funding for palm oil!*, 14 mei 2010, zie: http://www.wrm.org.uy/actors/WB/Letter_2010.html

Enkele passages uit deze brief ondertekend door diverse internationale maatschappelijke organisaties: 'The evidence provided by the documented environmental and social harm caused by industrial oil palm plantations, makes it necessary to insist that those plantations are part of a model of large-scale extractivist production aimed at export, which is inherently unsustainable, in the true sense of the term, and which cannot possibly be improved. (...) The time for change has come. Peasant and indigenous organizations, social movements and other civil society organizations all agree that oil palm plantations are not and can never be sustainable.'

Meer informatie: *Environmental group call on World Bank to drop plans for resumed palm oil funding*, 31 augustus 2010, zie:

<http://www.regenwald.org/international/englich/news.php?id=1745>

- *Palmolie in 2015 'duurzaam'*, de Volkskrant 2 november 2010
- Meer informatie over het Initiatief Duurzame Handel (IDH): <http://www.dutchsustainabletrade.com/nl/home>
- *Meer steun voor Initiatief Duurzame Handel*, EZPress, 02 December 2010, http://www.ezpress.eu/news/17313/Meer_steun_voor_Initiatief_Duurzame_Handel
- Enkele voorbeelden (van titels) van artikelen, waarbij kranten kritiekloos persberichten van het bedrijfsleven lijken over te nemen:
  - *Supermarkten Albert Heijn volledig over op duurzaam varkensvlees*, NRC, 1 december 2010, zie: http://www.foodlog.nl/images/uploads/NRC_20101201_1_004_article1.pdf
  - *Bedrijven geven gas, de overheid remt*, Trouw, 20 november 2010, zie: <http://www.trouw.nl/action?action=authenticate&autoInlog=true&noFormPost=true&failedUri=/gatekeeper/public/firstStopWithPreview.jsp>
  - *Bedrijfsleven kiest voor duurzame palmolie*, AD Haagsche Courant, 3 november 2010
- **2e druk:** Over 7% 'verantwoorde' import in 2011: *Soja-barometer 2012*, Sojacoalitie, zie: http://commodityplatform.org/wp/wp-content/uploads/2012/12/soja-barometer-2012_nl.pdf
- De Consumentenbond over de nVWA: *De onttakeling van de Voedsel-en Warenautoriteit*, radio-uitzending Argos, 13 november 2010, <http://weblogs.vpro.nl/argos/2010/11/12/13-november-2010-de-onttakeling-van-de-voedsel-en-warenautoriteit/>

Aanvullende informatie: De VWA (nu nVWA) is in 2005 verplaatst van het ministerie van Volksgezondheid naar het ministerie van LNV (nu ELI). Al snel na deze overplaatsting werd gestreefd naar een afname van de toezichtslast voor het bedrijfsleven. Zo nam het aantal chemische monsters van de VWA af de afgelopen jaren: 2006 – 75.000, 2007 – 62.000 en 2008 – 32.000. Volgens directeur Bart Combée van de Consumentenbond vinden er zo'n 300.000 tot 750.000 voedselinfecties per jaar plaats. Hij vindt dat het bedrijfsleven er te veel mee weg komt als men consumenten misleidt en is er te weinig controle op gezondheidsclaims en ingrediënten die op het etiket vermeld staan. Volgens hem is de zelfregulering te ver doorgeslagen en volgens meerdere geïnterviewden zou de nVWA weer onder het ministerie van Volksgezondheid moeten worden geplaatst. Zie ook:

<http://www.fws.nl/nieuws/algemeen/zelfregulering-vwa-schiet-te-ver-door>

- Over de prioriteiten die consumenten stellen bij hun aankoopbeslissingen: Uit diverse onderzoeken blijkt dat de consument niet of nauwelijks iets extra wil betalen voor een duurzamer product. Men is bereid om slechts 6% meer te betalen voor biologische of fairtrade producten, terwijl de prijsverschillen met gangbare producten nu 10 tot 40% zijn. Voor producten met een gezondheidsclaim wil men zelfs 5% minder betalen dan voor gangbare producten. Zie:
  - *Consument vindt duurzaam en gezond voedsel te duur*, Agrarisch Dagblad, 17 oktober 2009
  - *Duurzaamheid mag niets kosten*. de Volkskrant, 1 augustus 2009

§ 3.6

- Over het verzet tegen megastallen in Noord-Brabant: *De grens is bereikt*, de Volkskrant, 18 maart 2010
- Over de misstanden bij het VWA en het ministerie van LNV (nu ELI): *Klokkenluider spreekt*, Radiouitzending Argos, 4 december 2010, zie: <http://weblogs.vpro.nl/argos/2010/12/03/4->

[december-2010-klokkenluider-spreekt/](#) , *Klokkenluidster VWA voor rechter gedaagd*, de Volkskrant, 4 december 2010 en *Klokkenluider VWA vervolgd*, Het Parool, 21 december 2010
 Aanvullende informatie: Er verscheen vlees van zieke dieren in supermarkten door gebrekkige controle van de VWA. Dierenartsen die misstanden in slachthuizen constateerden werden onder druk gezet, de gang van zaken toch goed te keuren. Klokkenluider mevr. W. werd met de VWA overgeplaatst van het ministerie van Volksgezondheid naar het ministerie van LNV. Ze vertelde dat er nauwe banden bestonden tussen de VWA, het ministerie van LNV, de voedselindustrie en het CDA. Hierdoor kregen economische belangen de prioriteit boven de volksgezondheid en het dierenwelzijn. Mevr. W. was als hoofd *Concern-control* verantwoordelijk voor het berekenen van de - kostendekkende - tarieven voor kwaliteitscontrole door de VWA, die moesten worden betaald door de vleesindustrie. Haar leidinggevenden accepteerden de hoogte van deze tarieven echter niet. Pas nadat zij in 2008 een rapport over de misstanden in slachthuizen en exportverzamelplaatsen naar buiten bracht, verbeterde de controle o.a. door betere opleiding van dierenartsen en hogere boetes. Op 6 december 2010 moest mevrouw W. voor de rechter verschijnen, het ministerie van LNV had namelijk aangifte tegen haar gedaan. Op 20 december 2010 werd ze schuldig verklaard omdat ze volgens de rechter haar ambtsgeheim had geschonden.

- Over de visie de Rabobank over de toekomst van de varkenshouderij:
  - *Nog 4.400 varkensbedrijven in 2015*, Agrarisch Dagblad, 13 oktober 2009, zie: <http://www.agd.nl/Artikel/144338/Nog-4.400-varkensbedrijven-in-2015.htm>
  - *'Prijs varken in het buitenland bepaald'*, ED.nl, 16 oktober 2009, zie: <http://www.ed.nl/economie/5666289/Prijs-varken-in-het-buitenland-bepaald.ece>
- Over verwachte stijging veestapel in Nederland:
  - *Ook zonder megastal kan veestapel groeien*, Leo Lamers, Agrarisch Dagblad, 20 april 2010
  - *Meer kippen na stop dierrechten*, Agrarisch Dagblad, 26 augustus 2010
- Over de crisis in de varkenshouderij:
  - *'Het is crisis in de varkenshouderij'*, Nieuwe Oogst, 22 januari 2011
  - Aanvullende opmerking: Mede door het dioxineschandaal in Duitsland eind 2010, daalde de varkensprijs nog verder door een sterk afnemende vraag naar varkensvlees. De EU besloot terug te grijpen op beproefde recepten: marktregulering via het opslaan van varkensvlees in de hoop dat de prijs daardoor zal stijgen.
- Over de ontwikkeling van voedselprijzen in Nederland:
  - *Bio is geen koopje maar een keuze: de prijs*, Velt vzw, 2002, <http://www.bioforum.be/v2/cms/documenten/09-bioprijs.pdf>
  - *Boeren voor morgen – Landbouwbeleid en Christelijke politiek*, Cees van Bruchem en Cors Visser (red.), mr. G. Groen van Prinsterer stichting, 2004, pagina 17 t/m 22
- *Supermarkten Albert Heijn volledig over op duurzaam varkensvlees*, NRC, 1 december 2010, en <http://beterleven.dierenbescherming.nl/1-ster-> Aanvullende informatie: Bij koeien lijkt de eis – bij 1 ster – wat betreft de verplichting de pasgeboren kalveren minimaal drie maanden bij de koe te houden, daarentegen erg hoog. Dit zal namelijk hoge investeringen in de huisvesting betekenen.
- *Verburg wil binnen 15 jaar duurzame veehouderij*, Milieuloket, 17 januari 2008, zie: <http://www.milieuloket.nl/9353000/1/j9vvhurbs7rzkq9/vhrmksj7uzx9?ctx=vhurdyxq5fuv>
- *'Alleen duurzaam vlees in 2020'*, Trouw, 5 maart 2013, zie: <http://www.trouw.nl/tr/nl/5948/Dierenwelzijn/article/detail/3403998/2013/03/05/Alleen-duurzaam-vlees-in-2020.dhtml>

Hoofdstuk 4

De biobased economy als toekomst

- *Hmong Textiles and Costume of North Vietnam*, Valerie Kirk, zie: <http://members.ozemail.com.au/~yeulee/Other/costviet.html>, meer informatie: *Survey of hemp (Cannabis sativa L.) use by the Hmong (Miao) of the China/Vietnam border region*, Robert C. Clarke¹ and Wenfeng Gu², <http://www.druglibrary.net/olsen/HEMP/IHA/jiha5101.html>
- Overzicht van waardevolle bosproducten: *Non Wood Forest Products Museum*, zie: <http://fri.icfre.gov.in/index.php?linkid=sublnk471t62&link=1>
- *Oerwoudbewoners sterker door duurzaam produceren*, *Onze Wereld*, 9-08 (september 2008)
- Over verspilling van olie binnen de transportsector: <http://blog.sustainablog.org/petroleum-based-products-shape-our-lives-does-that-mean-we-are-irreversibly-dependent-on-oil/>, 8 augustus 2008

Boerenprotest

- Het interview met Aparicio Perez Guzman is te zien in de video *The farmers struggle for justice in Guatemala* via: <http://www.youtube.com/watch?v=hH8BCS8O87I>
- Over de repressie tegen boeren en inheemse volkeren tijdens de 'burgeroorlog' in Guatemala: *Bitter fruit – The story of an American Coup in Guatemala*, Stephen Schlesinger et al., 2005, en: http://en.wikipedia.org/wiki/United_Fruit_Company
- *Declaration System Change – not climate change, A People's Declaration from Klimaforum09*, Peoples Climate Summit, december 2009, zie: http://old.klimaforum09.org/IMG/pdf/A_People_s_Declaration_from_Klimaforum09_-_ultimate_version.pdf
- *Small scale sustainable farmers are cooling down the Earth, Via Campesina*, december 2009, zie: http://www.viacampesina.org/main_en/index.php?option=com_content&task=view&id=457&Itemid=37, www.grain.org/go/climatecrisisrefs en www.viacampesina.org/main_en/index.php?option=com_content&task=view&id=281&Itemid=38

Duurzame energie binnen de landbouw – Prioriteiten in ontwikkelingssamenwerking

Zie voor de productie van zonnepanelen voor ontwikkelingslanden: <http://www.solarcooking.nl/>

- Ter illustratie van een dergelijk ontwikkelingsproject in Kenia met o.a. *agroforestry*, opgezet door *Swedish Cooperatieve Center* en *VI Agroforestry*, zie: *Economics of climate change adaptation for Kenya - A case study of SCC-VI Agroforestry project in Kisumu*, <http://kenya.cceconomics.org/kedo/VI-agroforestry-final-kenya.pdf> en <http://www.sccportal.org/Vi-Agroforestry-Programme.aspx>
- De volgende documentaire over o.a. de herintroductie van traditionele gewassen in India is een aanrader: *Mother Earth - a new future for small farmers*, Paul Enkelaar en Jan Paul Smit, 2008. De documentaire toont een inspirerende en toekomstgerichte visie - en daarmee een overtuigend pleidooi - voor de ontwikkeling van kleinschalige ecologische landbouw, gericht op regionale voedselvoorziening. Een visie die ook in Westerse landen navolging verdient. Centraal in de documentaire staat de ontwikkeling van kleinschalige ecologische landbouw in Andhra Pradesh, een van de armste streken in Zuid-India. Het is een film over de kracht, het zelfvertrouwen en de trots van vrouwen die gezamenlijk hun toekomst in eigen hand nemen. De dvd (met Nederlandse en Engelse ondertiteling) is te koop bij Omslag te Eindhoven voor 10 euro, inclusief porto. Bestellen kan via www.omslag.nl, zie: <http://vredessite.nl/nieuws/2008/enkelaar2602.html>
- Voor een succesvolle herintroductie van traditionele groentegewassen in Kenia en India, zie *Kenyan Researchers Say Traditional Vegetables Can Improve Food Security*, Miriam Gathigah, Prof Mary Abukutsa at a University Farm, IPS, 20 december 2010, zie: <http://ipsnews.net/newsTVE.asp?idnews=53907>
- Over biogas in Friesland: De Gasunie streeft naar een productie van 1 miljard m³ biogas in 2020, voldoende voor 625.000 huishoudens. Zie: *Gegiste mest geeft biogas*, *Reformatorisch Dagblad*, 8 mei 2010 Aanvullende informatie over de negatieve rol van de Gasunie: Jan Rotmans (hoogleraar duurzame transitie in Rotterdam): 'In Drenthe is een proef gaande met biogas waarbij boeren gas aan het netwerk leveren. Dit is schone en hernieuwbare energie, maar in potentie een bedreiging voor de Gasunie. Al vijf jaar zijn ze aan het emmeren over de manier waarop de boeren moeten aanleveren, en elke keer verzinnen ze weer een nieuwe hobbel. Maar in Duitsland leveren boeren

al jaren biogas. De tactiek van het gasregime is: bewust traineren.' Zie: *Het groene vergezicht – Duurzame energie nog ver weg*, Evert Nieuwenhuis, Vrij Nederland, 11 december 2010

- *Pure mest als bron voor biobrandstof*, 4 december 2010, zie: <http://www.fibronot.nl/nieuwsarchief2010.php> en *Presentatie HoSt - Microferm voor CLM/NMU*, 25-11-2010, zie: <http://www.nmu.nl/userfiles/files/Microferm%20klein.pdf>
- **2^e druk**: *Share of renewables in gross inland energy consumption, 2010 (%)*.png, Eurostat, 12 oktober 2012, zie: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Share_of_renewables_in_gross_inland_energy_consumption,_2010_%28%25%29.png&filetimestamp=20121012133716

Zelfvoorziening van voedsel op het platteland en in de stad

- Meer informatie over Helena Norberg-Hodge: http://en.wikipedia.org/wiki/Helena_Norberg-Hodge
- Voor meer informatie over (de verschillende) Transition Towns in Nederland: <http://transitiontowns.nl/>
- <http://swomp.wordpress.com>, *Swomp – klimaatneutraal kraken in de binnenstad*, Xpres September 2008, XminY, zie: <https://www.xminy.nl/files/xpres2008-3.pdf>, en <http://www.guerrillagardeners.nl/>

Voedselzekerheid voor allen of welvaart voor een minderheid?

- Over de 'verwestering' in ontwikkelingslanden: *The March of the Monoculture*, Helena Norberg-Hodge, Director ISEC, zie: <http://www.isec.org.uk/articles/march.pdf>
- Voor een goede uitleg van *Voluntary simplicity* zie: *Downshifting To A Simpler Life*, zie: <http://www.choosingvoluntarysimplicity.com/downshifting-to-a-simpler-life/>
- *Toeristen uit China zijn redding sector*, Financieel Dagblad, 13 maart 2010
- Over het uit elkaar spatten van de 'Chinese droom': *Wave of suicide sweeps China's graduate class*, Telegraph, 25 juli 2009, zie: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/china/5907368/Wave-of-suicide-sweeps-Chinas-graduate-class.html>
- Statistieken Nederlandse afgestudeerden: *Jaarboek onderwijs in cijfers 2009*, CBS, pagina 205 en 219, zie: <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/ED15A0FB-33E5-4020-8DCC-AD88327C2C9E/0/2009f162pub.pdf>

Historie en toekomst

- Aanbevolen literatuur over – plotseling – in elkaar stortende beschavingen zijn de boeken van Jared Diamond *Ondergang* (2004) en Clive Ponting *A new green history of the world* (2007).
- Over winning van aardwarmte: *Energie uit de grond*, EOS-magazine 09-2007, zie: <http://www.tno.nl/downloads/030-035%20aardwarmte%200709.pdf>

Religieus gebruik van voedsel

- Meer informatie over hindoeïsme en boeddhisme: http://nl.wikipedia.org/wiki/Hindoe%C3%AFsme#Vegetarisch_eten en <http://www.food-info.net/nl/national/religie-boeddhisme.htm>
- Meer informatie over halal, kosjer en de ramadan: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Halal> en <http://nl.wikipedia.org/wiki/Kasjroet> en <http://nl.wikipedia.org/wiki/Ramadan>

Achtergronden bij hoofdstuk 4

§ 4.1

- Meer informatie van de Chipko-movement: http://en.wikipedia.org/wiki/Chipko_movement De *Save the Seed-movement* heeft weer de beschikking over zo'n 325 traditionele rijstrassen, die deels dreigden verloren te gaan. Andere gewassen waarvan men zaden bewaart zijn bonen, tarwe, gerst en gierst. Hun slogan is onder andere: "*Traditional seeds are as much a symbol of life and its well being, as they are an instrument of protest against new agriculture*".
- Bespreking van het IAASTD-rapport in *Agriculture at a Crossroads: Food for Survival*, Greenpeace, oktober 2009, pagina 6 t/m 8 zie: <http://www.greenpeace.org/raw/content/belgium/nl/press/reports/agriculture-at-a-crossroads.pdf>

- Meer informatie over de conferentie *Agriculture, Food Security and Climate Change* in november 2010 in Den Haag:
  - De *roadmap for action* die werd opgesteld tijdens bevatte o.a. de volgende aanbevelingen:
    - *'Recognize agriculture as a sector that can address climate change issues;*
    - *Give local farmers access tot knowledge and technology;*
    - *Create an innovative financing structure;*
    - *Increase agricultural productivity;*
    - *Focus on private investmenst.'*
  - Zie: *It's down 2 earth – Blogging from the food security conference*, Anna Meijer van Putten, The Broker, December 2010 / January 2011, zie: <http://www.thebrokeronline.eu/en/Magazine/articles/It-s-down-2-earth>
  - Voor de protestbrief van de maatschappelijke organisaties en sociale bewegingen: *Civil Society Statement of Concern on the Hague Conference on Agriculture, Food Security and Climate Change (October 31 – November 5)*, zie: <http://www.twinside.org.sg/title2/susagri/2010/susagri136.htm>
  - Voor de ondertekenende organisaties zie: <http://www.twinside.org.sg/title2/susagri/2010/susagri136/Signatories.doc>
- *Bino citeerde uit door de industrie betaalde studie*, Resource, 23 september 2009: Raoul Bino, tot 1 september directeur van de Plant Sciences Group, adviseerde minister Verburg op basis van een door Monsanto gefinancierd rapport dat gmo-gewassen duurzamer zijn dan gangbare gewassen. Dat concludeerde *NRC Handelsblad* afgelopen weekend. Bino hield in juni een voordracht tijdens een door LNV-minister Verburg georganiseerd symposium over gengewassen. (...) Ook verwees hij naar een wetenschappelijke publicatie in *Ag-Bioforum* van de economen Brookes en Barfoot die berekenen dat de economische en milieueffecten van bestaande gmo's (zoals maïs, soja en katoen) gunstig zijn. De auteurs baseren zich op een eigen rapport dat is gefinancierd door Monsanto. Geen onafhankelijk onderzoek, aldus *NRC*, de lange arm van Monsanto klinkt, vermomd als wetenschap, door in de adviezen aan Verburg. http://resource.wur.nl/organisatie/detail/bino_citeerde_uit_door_de_industrie_betaalde_studie/
- Rudy Rabbinge is hoogleraar aan Wageningen Universiteit (WUR) en voorzitter van het Dutch Biorefinery Cluster, zie: *Introductie Rudy Rabbinge*, Tegenlicht, 6 april 2010, zie: <http://tegenlicht.vpro.nl/nieuws/2010/april/groene-masterclass.html>
- Louise Fresco is kroonlid van de SER, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, niet uitvoerend lid van de Raad van Bestuur van Unilever, lid van de Raad van Commissarissen van Rabobank, eerder werkte ze voor de FAO, zie: *Leading Ladies: Top 25 Machtigste Vrouwen*, 19 mei 2010 zie: <http://managementscope.nl/magazine/artikel/468-top25-mchtigste-vrouwen-magazine-2010>, http://annualreport09.unilever.com/downloads/Unilever_AR09.pdf, **2° druk:** <http://www.louiseofresco.com/HTML/FUNhuidige.html> en <http://www.dutchbiorefinerycluster.nl/partners/bestuur+dbc>
- Er zijn diverse inspiratiebronnen over hoe een ecologisch landbouwsysteem eruit kan zien.
  - Biologische landbouw; Hieraan zitten veel voordelen, maar het ontbreken van eisen op gebied van energieverbruik, transportafstand en sluitende kringlopen zijn een ernstige tekortkoming.
  - Biologisch-dynamische landbouw; komt al een stuk verder in de gewenste richting omdat hierbij veel meer sprake is van gemengde bedrijven, waarbij akkerbouw en veeteelt samengaan, en meer sprake is van gesloten kringlopen. Ook zijn de eisen aan dierenwelzijn hoger dan binnen de biologische landbouw.
  - Permacultuur; beschouwt de mens als onderdeel van het ecosysteem en niet als iets wat ernaast of erboven staat. Een permacultuursysteem kan zich op meerdere functies tegelijk richten, zoals voedselvoorziening, leverancier van bouwmaterialen, brandstof, medicijnen, kleding, verfmateriaal, en waterzuivering, brandwering of windkering. Zie: *Permacultuur – Ontwerpen met de natuur*, zie: <http://www.permacultuurnederland.org/permacultuurtk/permacultuur6.3.pdf> Permacultuur is een ontwerp- en onderhoudsysteem voor klein- en grootschalige projecten, zoals boerderijen, (moes)tuinen, balkons, daken en parken, waarbij men in samenwerking met de natuur een biodivers, natuurlijk, veerkrachtig en duurzaam ecosysteem tot stand brengt gericht op voedsel- en energievoorziening. Permacultuur maakt geen gebruik van kunstmest en bestrijdingsmiddelen. Permacultuur is gericht op het ontwerpen van systemen voor een

maximale output met een minimale input. Permacultuur onderscheidt zich eveneens door geen monocultuur te gebruiken maar een zo groot mogelijke diversiteit aan gewassen toe te passen. Zie: *Sluit de Voedselkringloop!*, - *Op weg naar duurzame regionale voedselproductie en -consumptie op basis van een gezonde bodem*, Gezonde Gronden en Haags Milieucentrum, juni 2010, pagina 15, zie:

http://www.haagsmilieucentrum.nl/z_files/090000_PDFs/voedselrapport_def_mail.pdf

- **Kringlooplandbouw**: Een bedrijfsvoering die optimaal is afgestemd op het gebruik van op het bedrijf aanwezige en geproduceerde hulpbronnen en voorraden (zonlicht, organische stof, mineralen, arbeid, water, energie, landschap, ervaringskennis, etc.) en zo selectief mogelijk gebruik maakt van externe input, met realisatie van een inkomen over lange termijn en met respect voor natuurlijke systemen. Dit is systeem dat zich ontwikkelt binnen de gangbare landbouw, met name in de melkveehouderij. Zie: *Van top-down naar bodem-up - Review van kringlooplandbouw in de melkveehouderij*, E.M. Hees, A.A.C. Otto en F.C. van der Schans, CLM, mei 2009, zie: <http://www.duurzaamboerblijven.nl/site/wp-content/uploads/rapportreviewkringloop.pdf>
  - **Low External Input Sustainable Agriculture (LEISA)**: Een concept ontwikkelt door de organisatie ILEIA in de jaren 80 als tegenhanger van de Groene Revolutie. Kenmerken zijn dat de landbouw sociaal rechtvaardig, economisch verantwoord en ecologisch duurzaam is. ILEIA moedigt het gebruik van lokale hulpbronnen en kennis aan in plaats van kunstmest en bestrijdingsmiddelen. Zie: Verslag van *The future of family farming - ILEIA Jubilee Conference*, december 2009, <http://images.leisa.info/pdfs/jubilee-conference2009.pdf>
  - *Is Ecological Agriculture Productive?*, Lim Li Ching, Researcher, Third World Network, November 2008, zie: <http://www.twinside.org.sg/title2/susagri/susagri064.htm>
  - **Over het belang van biodiversiteit in de bodem**: *The climate crisis is a food crisis - Small farmers can cool the planet*, GRAIN, October 2009, zie: <http://www.grain.org/o/?id=93> en http://www.grain.org/o_files/climatecrisis-presentation-11-2009.pdf
- Nadere informatie: Om dit bodemleven niet te verstoren moet zeer voorzichtig met kunstmest worden omgesprongen en moet het gebruik van bestrijdingsmiddelen worden voorkomen. De industriële landbouw gedurende de afgelopen 50 jaar leidde vooral door kunstmestgebruik, tot een verlies van 30 tot 60 ton organische stof per hectare. Dat betekent in totaal een verlies van 150 tot 205 miljard ton. Maar met de juiste maatregelen die het organische stof-gehalte terugbrengen in de bodem, betekent dit ook een enorme potentiële mogelijkheid om CO₂ opnieuw te binden in de bodem. Van het huidige overschot van 718 miljard ton in de atmosfeer zou 30 tot 40% opnieuw kunnen worden gebonden in organische stof. Dan moet er dus veel spaarzamer met kunstmest worden omgesprongen. Bijkomend voordeel is dat dan ook veel meer water wordt vastgehouden in de bodem, de productiviteit van de grond zal stijgen en de voedselzekerheid van kleine boeren toeneemt. En verder dat de uitstoot van N₂O en methaan wordt beperkt, dit levert een extra broeikasgasreductie van 20 tot 35% op.
- **Aanvullende opmerkingen over gebruik van – en zonder kunstmest**:
    - Volgens Gezonde Gronden en het Haags Milieucentrum kan een niet-gezonde bodem zich in drie tot vijf jaar regeneren, via een kringloop aanpak (waaronder goede mest van gezond vee, goede wisselteelt, braak laten liggen en andere technieken, lichte landbouwmachines) en eventuele toevoeging van natuurlijke bodemverbeteraars zoals oergesteentemelen, zeewier, koolstof etc.
Zie: *Sluit de Voedselkringloop!*, - *Op weg naar duurzame regionale voedselproductie en –consumptie op basis van een gezonde bodem*, Gezonde Gronden en Haags Milieucentrum, juni 2010, pagina 13, zie: http://www.haagsmilieucentrum.nl/z_files/090000_PDFs/voedselrapport_def_mail.pdf
    - Volgens Niek Koning (WUR, schriftelijke opmerkingen 26 september 2010) is in gebieden met arme gronden en een hoge bevolkingsdruk kunstmest onmisbaar om het gehalte organisch materiaal in de grond te verhogen en zo de bodems te verbeteren. Zonder kunstmest was de plantengroei eenvoudig te laag om middels compostering, dierlijke mest e.d. genoeg land te kunnen bemesten.
  - Meer informatie over *aguaponics*: <http://en.wikipedia.org/wiki/Aquaponics>
  - Meer informatie over kleinschalige irrigatie, via o.a. touw- en pedaalpompen: <http://www.connectinternational.nl/files/Smart%20Water%20Solutions.ppt#47>

- Meer informatie over *agroforestry*: Een *agroforestry-perceel* bestaat enerzijds uit akkerbouwgewassen of weiland en anderzijds uit verscheidene boomrijen die verder uit elkaar staan dan in een bos. Er kunnen zo'n vijftig bomen per hectare worden geteeld. De meest gebruikte boomsoorten zijn walnoot, elses, peer, appel, populier, es, zoete kers en peervormige lijsterbes. Qua landbouwteelt zijn zowel éénjarige gewassen (granen, eiwitteelten, groenten) als meerjarige gewassen (asperges, kleinfruit, korte-omloop-hout) of ook graasweide of maaigras mogelijk. De akkerbouwgewassen worden vooral de eerste jaren geteeld als de bomen nog klein zijn en ze weinig last van schaduw hebben.
Zie: *Agroforestry, hefboomen voor duurzame landbouw*, Wervel-katern, Herfst 2008 en *AGROFORESTRY - één plus één is meer dan twee*, Wervel, 2008, zie: <http://www.wervel.be/downloads/Agroforestry-brochure.pdf>
De Belgische Werkgroep voor rechtvaardige en verantwoorde landbouw (Wervel) is erg actief in de bewustwording over duurzame landbouwsystemen zoals *agroforestry*, teelt van Europese eiwitgewassen en hennepeteelt. Dit koppelen zij aan een politieke boodschap over de het Europese landbouwbeleid, de grootschalige teelt van soja voor veevoer en de industriële landbouw in het algemeen. Zie: www.wervel.be
- Over het belang van organische stof in de bodem: De Britse Soil Association heeft in een onderzoek in 2009 (*Soil carbon and organic farming*, Soil Association, 2009) berekend dat de overschakeling naar biologische landbouw in Engeland ruim 23% minder broeikasgasuitstoot oplevert. En dat gebeurt dan met name door naar een hoger organisch gehalte van de bodem toe te werken. Zie: *Sluit de Voedselkringloop!*, - *Op weg naar duurzame regionale voedselproductie en – consumptie op basis van een gezonde bodem*, Gezonde Gronden en Haags Milieucentrum, juni 2010, pagina 18, zie: http://www.haagsmilieucentrum.nl/z_files/090000_PDFs/voedselrapport_def_mail.pdf
- Meer informatie over aanleg van monoculturen: Tussen 1995 en 2007 steeg het areaal van sojaplantages van 61 naar 92 miljoen hectare, het areaal palmolie nam toe van 5,5 naar 13,2 miljoen hectare, suikerriet ging van 18,5 naar 22,7 miljoen hectare, en tenslotte nam het areaal boomplantages toe van 137 naar 185 miljoen hectare. Het totale areaal aan plantages bezet 20% van de gecultiveerde landbouwgrond. *The climate crisis is a food crisis - Small farmers can cool the planet*, GRAIN, October 2009, zie: <http://www.grain.org/o/?id=93> en http://www.grain.org/o_files/climatecrisis-presentation-11-2009.pdf

§ 4.2

- Het genoemde alternatief ligt deels in lijn met de voorstellen van *Via Campesina* tijdens de klimaattop in Cancún in 2010: *The people hold thousands of solutions in their hands*, *Via Campesina Declaration in Cancún*, 10 december 2010, zie: http://viacampesina.org/en/index.php?option=com_content&view=article&id=1010:via-campesina-declaration-in-cancun-the-people-hold-thousands-of-solutions-in-their-hands&catid=48:-climate-change-and-agrofuels&Itemid=75
- Opmerking Niek Koning WUR, 26 september 2010: De productie van exportgewassen door kleine boeren, kan volgens Niek Koning (WUR) de voedselproductie stimuleren. 'Als exportgewassen geproduceerd worden binnen bevolkingslandbouw leiden de revenuen ervan juist tot meer voedselzekerheid. In West-Afrika is het zelfs zo dat op plaatsen waar de bevolking katoen produceert ook de voedselproductie stijgt. Katoen wordt bemest en verbouwd in rotatie met voedselgewassen die van die bemesting profiteren.'
- Opmerking Niek Koning WUR over grondstoffenovereenkomsten, 26 september 2010: 'Dat is inderdaad de grootste uitdaging! Toen de koffie-overeenkomst nog werkte was de normale koffieprijs die boeren ontvingen beter dan de fair trade prijs nu. Het zou goed zijn als de fair trade activisten als gangmakers voor een nieuwe generatie eerlijke goederenovereenkomsten zouden werken. Helaas zijn velen veranderd in alternatieve neoliberalen die alleen hun eigen niche willen optimaliseren.'
GG: Over de exacte invulling van deze grondstoffenovereenkomsten moet natuurlijk onderhandeld worden, maar daar zullen o.a. de genoemde deskundigen het redelijk snel over eens zijn, bij politiek groen licht.
- GSP: *Generalized System of Preferences*. Naast GSP is het GSP plus-systeem van kracht als landen aan extra voorwaarden voldoen op gebied van duurzaamheid en goed bestuur, krijgen zij meer toegang. Deze preferentiële toegang bestaat naast het *Everything But Arms*-verdrag, wat vrije

- toegang geeft voor alle producten uit de minst ontwikkelde landen. Zie: <http://ec.europa.eu/trade/wider-agenda/development/generalised-system-of-preferences/>
- Zie voor een analyse van de EU-suikerhervormingen in 2005: *Liberalisering wordt duur betaald*, Guus Geurts, de Volkskrant, 27 mei 2005, zie: <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/article/detail/647990/2005/07/27/Liberalisering-wordt-duur-betaald.dhtml>
  - Over de mogelijkheden van marktregulering binnen de WTO: *Annex 4: Compatibility with WTO rules*, Jacques Berthelot, 2010, pagina 15, behorende bij *Annexes of Proposal for A new European Agriculture and Food Policy that better meets the challenges of this century*, zie: <http://www2.dijon.inra.fr/esr/pagesperso/trouve/Annexes%20EN.pdf>
  - Betreffende rapport van de WRR: *Minder pretentie, meer ambitie: ontwikkelingshulp die verschil maakt* (r84), WRR, januari 2010, zie: <http://www.wrr.nl/content.jsp?objectid=5213>
  - Over *the bottom of the pyramid*: 'Het is nogal duur om arm te zijn', Trouw, 21 maart 2007, zie: http://www.trouw.nl/hetnieuws/wereld/article664803.ece/Armoedebestrijding_Het_is_nogal_duur_om_arm_te_zijn
  - Over het opdringen van de westerse consumptiecultuur in ontwikkelingslanden: *Globalisering aan de rand van het oerwoud*, Bron: nieuwsbrief Jalu - Kompleet, vertaling: Vereniging Wederzijds, in Werelddelen, nr.47, December 2010, pagina 2 en 3
  - Inspiratie voor het alternatief voor het Europese landbouwbeleid:
    - *Proposal for a New European Agriculture and Food policy that meets the challenges of this century*, Diverse onderzoekers en Europese maatschappelijke organisaties, 12 July 2010, zie: <http://www2.dijon.inra.fr/esr/pagesperso/trouve/For%20a%20new%20European%20agricultur%20and%20food%20policy.pdf>
    - *Towards a Common Agriculture and Food Policy 2013 within a food sovereignty framework*, European Coordination Via Campesina, 18 Februari 2010, zie: http://www.viacampesina.org/en/index.php?option=com_content&view=article&id=872:towards-a-common-agriculture-and-food-policy-2013-within-a-food-sovereignty-framework&catid=21:food-sovereignty-and-trade&Itemid=38
  - Over marktregulering in de tuinbouw: Opmerking Cees van Bruchem: De vollegrondstuinbouw zou eventueel ook betrokken kunnen worden bij dit akkerrandenbeheer ten bate van de biodiversiteit.
  - Het systeem van Europese interventievoorraden – met prijsondersteuning via interventieprijsen – wordt o.a. voorgesteld door Cees van Bruchem en Cors Visser namens de mr. G. Groen van Prinsterer stichting, het wetenschappelijk instituut van de ChristenUnie. Aanvullende informatie: 'Prijsondersteuning is mogelijk door middel van bescherming aan de buitengrens van de EU met interventie als een voorziening voor bijzondere situaties. De motivatie voor een vorm van prijssteun is dat wereldmarktprijzen vaak een 'correctie' nodig hebben alvorens ze het karakter hebben van een acceptabele kostprijs. Volgens het IATP worden granen, maïs, sojabonen en katoen op de wereldmarkt verhandeld tegen respectievelijk 40%, 30%, 30% en meer dan 50% onder hun kostprijzen.' Zie: *Boeren voor morgen – Landbouwbeleid en Christelijke politiek*, Cees van Bruchem en Cors Visser (red.), mr. G. Groen van Prinsterer stichting, 2004, pagina 58
  - Over Europese plantaardige eiwitteelt (voor veevoer): 'Plantwetenschapper Hendrik Rietman (WUR gg) gelooft wel in lokaal geproduceerde soja. Hij is, bij wijze van hobby, bezig met soja-variëteiten die wel in ons klimaat gedijen. "Ik heb al een test gedaan, en van de 45 soja-rassen, zouden er vier in Nederland geteeld moeten kunnen worden. En ik weet van een loonwerker in Drachten, die een proef met lupine heeft gedaan en een behoorlijke opbrengst haalde. Lupine is in staat stikstof uit de lucht te binden en daarmee de grond te verrijken. Ik ben nu 28, maar over tien jaar zou ik graag een bedrijfje in soja-variëteiten op willen zetten. De omzetting van soja in vlees kan niet veel efficiënter, maar je kunt de sojabonen wel zo efficiënt mogelijk verbouwen. Daar wil ik mijn bijdrage aan leveren.'" Zie: *Snijden in eigen vlees – Elf uitvluchten voor carnivoren*, IS, Nummer 10 / December 2010, zie: <http://www.isonline.nl/is-magazine/>
  - Het Europese Parlement stelde een resolutie op om de zelfvoorziening in plantaardige eiwitten te verhogen: *Motion for a European Parliament Resolution on the EU protein deficit: what solution for a long-standing problem?*, Committee on Agriculture and Rural Development, 4 februari 2011, zie: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A7-2011-0026+0+DOC+XML+V0//EN>

In maart 2011 werd deze resolutie aangenomen in het Europese parlement. Om de teelt van eiwitgewassen te vergroten wordt het gebruik van importheffingen op soja genoemd als een mogelijke maatregel. De Nederlandse Akkerbouw Vakbond reageerde zeer positief op deze ontwikkeling.

Zie: NAV blij met steun Europees Parlement voor teelt eiwitgewassen in EU, Nederlandse Akkerbouw Vakbond, 14 maart 2011, zie: <http://www.nav.nl/2011/03/nav-blij-met-steun-europees-parlement-voor-teelt-eiwitgewassen-in-eu/>

- Over gerichte productiesubsidies voor eiwithoudende gewassen door EU-lidstaten: De Franse akkerbouwers krijgen in 2010 een premie van 150 euro per hectare eiwithoudend gewas, Poolse boeren krijgen 60 euro per hectare. Dit valt onder artikel 68 van de de EU-toeslagenregeling, die zegt dat lidstaten maximaal 10 procent van de inkomenssteun mogen herverdelen. *Ongelijk speelveld*, commentaar in Agrarisch Dagblad, 13 oktober 2009
- Over plantaardige olie-gewassen: http://nl.wikipedia.org/wiki/Plantaardige_olie
- Over hennep: *Kemp voor een koel klimaat*, Wervel / België, zie: <http://www.wervel.be/downloads/KoelKlimaat.pdf>
In Nederland is het bedrijf HempFlax actief in de teelt en verwerking van hennep: Zie voor uitleg over de Nederlandse hennep teelt met o.a. historie, producten en een korte film: <http://www.hempflax.com/> Het bedrijf HempFlax uit Oude Pekela verwerkt regionaal geteelde hennep tot diverse producten, waaronder kleding. Op deze website is een uitgebreide uitleg te vinden over de toepassingen van hennep, de historie en de productie.
- Over vlas: Bij de vlasteelt wordt nauwelijks gebruik gemaakt van kunstmest en bestrijdingsmiddelen. Van vlas kan zowel lijnzaad, vezels als schevenhout worden gemaakt, het Europese vlas staat bekend om haar hoge kwaliteit. Eén hectare vlas levert aan producten: 700 kg veevoer, 150 liter lijnolie (voor verf, zeep en linoleum), 370 m² vezelplaten, meer dan 1.000 kledingstukken (zoals hemden, rokken, broeken), ruim 2500 stuks linnengoed, 300 m² muurbekleding en 225 postzakken op. De belangrijkste teeltgebieden liggen in de kleigebieden van Noord-Frankrijk, België en Zuidwest Nederland. In totaal wordt hier 100.000 hectare vlas geteeld. De belangrijkste vlasverwerker en zadenleverancier is Van de Bilt – Zaden en vlas te Sluiskil: <http://www.vandebiltzadenvlas.com/vdb/teelt/2> De belangrijkste markten voor vlas en vlaszaden liggen buiten Europa. Het verdwijnen van de textielindustrie zal hier zeker een rol bij gespeeld hebben. Daarnaast had het bedrijf, opgericht in 1897, erg te lijden onder de opkomst van de kunststofvezels vanaf de jaren 60.
- Zie voor een uitleg van het Canadese systeem van marktregulering: *Afschaffing van de melkquotering: een historische vergissing?*, Wervel Katern, juni 2007, zie: <http://www.wervel.be/downloads/melkkaternlight.pdf> en *Video van interview met geëmigreerde melkveehouder Hennie Bos over de Canadian Dairy Board*, 3 juli 2009, <http://www.melkenoverdegrens.nl/index.php/2009/07/03/hennie-bos-over-de-canadian-dairy-board/>
- Voor een uitwerking van genoemde voorstellen binnen de zuivel zie: *Actief en oplossingsgericht NMV richt zich tot minister Verburg*, NMV, 8 november 2009, zie: <http://www.nmv.nu/index.php?content=9&id=74>
- Over het terugwinnen van fosfaat op wijkniveau, uit rioolwater- en uit rioolslib was op 18 januari 2011 de TV-documentaire *Eindig fosfor* te zien bij Labyrint, zie: <http://weblogs.vpro.nl/labyrint/2011/01/18/eindig-fosfor/>
Hierin is onder andere Brendo Meulman te zien. Hij is 'projectleider bij Landindustrie aan de universiteit van Wageningen. In 2005 behaalde hij zijn master Environmental Sciences. Zijn project in Sneek, het zuiveren van uitwerpselen om materialen te hergebruiken en energie op te wekken, vloeide voort uit zijn afstudeerproject. Een aantal gemeentes in Nederland hebben inmiddels plannen om Meulmans project in gebruik te nemen.'
- Over statistieken en weer toestaan van Europees diersoep in veevoer: *Diermeel is veevoer, geen biobrandstof*, Wouter van der Weijden en Emiel Elferink, CLM, 9 juni 2008, zie: <http://www.clm.nl/actueel/090608.html>
- Aanvullende informatie over verlies aan mineralen: met het huidige verwerken van diersoep tot energie gaat tevens de fosfaat in dit meel verloren. Tevens wordt er in Nederland 440.000 ton kippenmest – met een hoog mineralen- en organische stof-gehalte - verbrand tot energie. Met het oog op de noodzaak van sluitende kringlopen een onacceptabele ontwikkeling.

- Over statistieken Europese soja-import: *Soy Barometer 2009, A research report for the Dutch Soy Coalition*, Profundo, October 2009, see <http://commodityplatform.org/wp/wp-content/uploads/2010/06/soybarometerfinal.pdf>
- Over subsidies op fossiele brandstoffen:
  - In november 2010 werd bekend dat het ministerie van Economische Zaken in 2005 een geheime deal heeft gesloten met energieproducent EON en grootverbruikers als DSM, Akzo en Tata Steels. De overheid zal de CO2-emissierechten ter waarde van 2 miljard euro in 10 jaar, voor zijn rekening nemen, zodat deze bedrijven goedkoop energie op basis van steenkool kunnen afnemen van EON. Zie: Onthutsende subsidie van 2 miljard voor kolencentrale onthuld, Eén Vandaag, 2 november 2010, zie: <http://www.duurzameenergiethuis.nl/politiek/onthutsende-subsidie-van-2-miljard-voor-kolencentrale-onthuld-5744.html>
  - *Vuile energie gesubsidieerd met uw belastinggeld*, GroenLinks, 13 oktober 2010, zie: <http://fossielschandaal.groenlinks.nl/node/54608>
  - *Miljarden subsidie voor fossiele energie*, Leefbare wereld, zie: http://www.leefbarewereld.nl/energie/miljarden_subsidie_voor_fossiele_energie
  - *'Fossiele subsidies' veel hoger dan voor groene energie*, Energieraad, 23 oktober 2010, zie: <http://www.energieraad.nl/newsitem.asp?pageid=26952>
- Over kleinschalige duurzame energieopwekking: Volgens Niek Koning (WUR, 26-09-2010) zou vooral moeten worden geïnvesteerd in groene zonnecellen. 'De aarde heeft hernieuwbare energie genoeg in de vorm van zonlicht, maar zo'n 99% daarvan blijft nu onbenut!'

§ 4.3

- *Pleidooi voor een duurzame veehouderij – Einde aan de georganiseerde onverantwoordelijkheid*, 2010, zie: <http://www.duurzameveeteelt.nl/>
- *De Vegetarische Slager – net echt vlees*, Volkskrant Magazine, 11 september 2010, www.devegetarischelager.nl
- Voorstellen voor meer regionale zelfvoorziening van voedsel door het Innovatienetwerk: *Dichterbij – Over regionalisering van voedselketens en een grotere rol voor de consument (Rapportnr. 09.2.225)*, Dr. J.D.A.D. Caalders, Ir. A.O. Nigten en J. Laro, Innovatienetwerk, december 2009, pagina 61 en 62 zie: <http://www.innovatienetwerk.org/nl/bibliotheek/rapporten/394/Dichterbijoverregionaliseringvanvoedselketenseneengrotererolvoordeconsument>
Aanvullende informatie (pagina 61 en 62): 'Deze op zich hele waardevolle initiatieven hebben echter een beperkte reikwijdte: het gaat om een handjevol mensen die zich (zeer waarschijnlijk) van nature al erg betrokken voelden bij hun leefomgeving en voedselproductie. De grote meerderheid zal zich, ondanks betere communicatie en positieve resultaten, niet direct aangetrokken voelen tot deze initiatieven, en zal ook niet direct gaan deelnemen. Om deze meerderheid te bereiken, zijn daarom systeeminnovaties noodzakelijk. (...) Om hiertoe te komen, moeten grootschaligere regionale experimenten worden gestart en geëvalueerd. Een reeds bestaand initiatief kan hiervoor de basis vormen, maar dit is niet noodzakelijk. De overheid kan in deze verbreding en verbreding van initiatieven/pilotprojecten een belangrijke taak op zich nemen als initiator, bijvoorbeeld vanuit het sociale belang (het opzetten van een systeem dat zelfredzaamheid bevordert en het verminderen van de import van producten zoals soja die elders dramatische invloed hebben op landschap en ecologisch systeem) of vanuit het belang van het klimaat (het terugdringen van de CO2-uitstoot in de voedselvoorziening door regionale kringloopsluiting).'
- Over duurzaam inkopen door de overheid: *Criteria duurzaam inkopen overheid bekend*, Ministerie van VROM, via Plein Plus, zie: <http://www.pleinplus.nl/algemeen/toonbijlage.asp?id=8546>
Aanvullende informatie: Overheden kopen jaarlijks producten in ter waarde van €40 miljard (bedrijven voor €600 miljard). Zie: *Wat zijn de voordelen van duurzaam inkopen?*, Willem Lageweg, Directeur MVO Nederland, Financieel Dagblad, 5 mei 2009, zie: <http://www.fdye.nl/2009/wat-zijn-de-voordelen-van-duurzaam-inkopen/>
- **2^e druk:** *Criteria voor duurzaam inkopen van Catering, Versie: 1.5*, november 2012, zie <http://www.pianoo.nl/duurzaaminkopen/productgroep-catering> en <http://www.pianoo.nl/sites/default/files/documents/documents/volledigecriteriadocumentcatering.pdf>

- Voorstellen voor aanpak obesitas:
  - **Geboden en verboden**
    - Omzetten van convenanten die niet effectief zijn geweest in wet- en regelgeving.
    - Verbod op alle reclames van de voedingsmiddelenindustrie (dus niet alleen snoep en frisdranken) die gericht zijn op kinderen tot 12 jaar. Uit onderzoek van Yale in de VS bleek bijvoorbeeld dat kleuters per jaar 642 reclames voor - veel te zoete – ontbijtcereals zien. *'Starpower' tegen vetzucht, de Volkskrant, 19 mei 2010*
    - Verbod op verkoop van frisdranken en snacks in schoolkantines. *Verbied snoeppreclame voor jonge kinderen, Carin Rougoor en Wouter van der Weijden, de Volkskrant 17 februari 2007*
  - **Financiële prikkels via ecotaxen en subsidies**
    - BTW op biologische producten, fair trade producten, groente en fruit verlagen en verhoging van BTW op snoep, koek, gebak, zoutjes en frisdranken. *Verhoog de btw op snoep, brief Dr. Jan A. Schulp, NRC, 9 mei 2010*
    - Een Nederlandse tax op vlees en een suikertax op frisdranken.
- Voorgestelde maatregelen op gebied van residuen van bestrijdingsmiddelen
De Weet Wat Je Eet-partners (Milieudefensie, Natuur en Milieu en Foodwatch) pleiten op grond van de bevindingen van de Gifmeter 2009 voor het volgende:
  - Retailers (supermarkten, winkels, marktverkopers) moeten volledig gifvrije groente en fruit aanbieden. Biologisch geteelde producten bieden daarvoor de beste garantie.
  - De overheid moet de wettelijke eisen aanscherpen, die meer rekening houden met de gezondheidsnormen. Dat wil zeggen striktere MRL-grenzen en rekening houden met cumulatieve en coctaeffecten van bestrijdingsmiddelen. De urgentie voor aanscherping is hoog met het oog op de gezondheidsrisico's van (heel jonge) kinderen. Het recente RIVM-rapport *'Revision of Dutch dietary risk assessment models for pesticide authorisation purposes'* pleit eveneens voor aanscherping. (September 2010, <http://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/320005006.pdf>)
  - De Voedsel- en Warenautoriteit moet adequater handhaven. Zij moet standaard controleren op gezondheidsrisico's en altijd ingrijpen als een gezondheidsrisico wordt overtreden. Zij moet altijd optreden als de wettelijke MRL-norm wordt overschreden.
  - De VWA moet haar controlegegevens begrijpelijker en meer toegankelijk via haar website beschikbaar stellen aan consumenten.
  - Supermarkten en winkels moeten zelf hun eigen scherpe normen stellen bij de inkoop van producten, normen die ervan uitgaan dat de gezondheid van de consumenten geen enkel risico mag lopen wat betreft gifstren op groente en fruit.
  - De nieuwe Tweede Kamer moet ervoor zorgen dat de overheid haar verantwoordelijkheid neemt en ervoor zorgt dat er betere garanties komen dat de consument bij het kopen van groenten en fruit geen gezondheidsrisico's loopt. Uit *Conclusies van WWJE-organisaties over Gifmeter 2009*, zie: <http://www.weetwatjeet.nl/images/stories/downloads/Conclusies%20van%20WWJE-organisaties%20over%20Gifmeter%202009.doc>
- Extra maatregel ter stimulering van Europese plantaardige olie: Momenteel staat op producten met plantaardige olie op het etiket 'plantaardige olie', maar niet het betreffende gewas. De overheid – liefst op Europees niveau – zou de voedingsmiddelenindustrie kunnen verplichten op het etiket te vermelden van welk(e) gewas(sen) betreffende plantaardige olie afkomstig is. Dan kan de bewuste consument kiezen voor producten met Europese plantaardige olie in plaats van met soja- en palmolie. Er kan zich hiervoor dan een nieuwe markt ontwikkelen.
- Over acties tegen marktmacht: In het Verenigd Koninkrijk voert de coalitie *Breaking the Armlock* al geruime tijd campagne tegen de groeiende marktmacht van supermarktketens. Het onderwerp staat sinds 2005 op de parlementaire agenda. *Breaking the armlock*, 19 juli 2006, zie: <http://dave.selfsufficientish.com/forum/viewtopic.php?f=11&t=2760&start=0>
- Over de NMA binnen de garnalensector: *Onderzoek prijsafspraken garnalensector*, de Volkskrant, 20 oktober 2010
- Over de marktmacht binnen de tuinbouw- en veehouderijketen: *Hoe een NVV-varkenshouder en een LTO-glastuinder elkaar vinden*, Agrarisch Dagblad, 16 juli 2008

Aanvullende informatie: De NVV heeft de Europese Commissie b.v. opgedragen de varkenskolom te onderzoeken. Zo hopen zij ook weer hun eerlijke deel van de marge te kunnen opeisen.

- Andere beleidsmaatregelen die volgens SOMO kunnen helpen om de marktmacht van de detailhandel te beperken:
  - wetgeving tegen het opkopen of verkopen onder de productieprijzen (anti-dumping) en mechanismen om de productieprijzen te bepalen;
  - wetgeving die grote supermarkten verbiedt of ver buiten de stads- of dorpscentra houdt (vestigingswetten);
  - verplicht onderzoek naar de mogelijke sociale, economische en milieugevolgen van de vestiging van nieuwe supermarkten (*economic needs tests*);
  - kwaliteitseisen en controle door de overheid ter vervanging van particuliere normen als EurepGap (nu GlobalGAP, GG);
  - ondersteuning van kleine boeren bij de verbetering van productieomvang en kwaliteit, de modernisering van infrastructuur voor productie en transport, en om zich te organiseren bij productie en verkoop;
  - maatregelen voor verbetering van kwaliteit en dienstverlening van lokale en kleine winkels, kleine supermarkten en lokale open markten zodat zij beter de concurrentie met de grote supermarkten aan kunnen.
- Uit: *Spreekbeurt 'Regionalisering en supermarkten'*, door Rob Bleijerveld voor de workshop Regionale Economie van Globalalternatives, 27 april 2007, Utrecht, zie:
http://www.supermacht.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=106&Itemid=34
- Over kruissubsidies: *Een eerlijke prijs voor duurzaam voedsel*, Stichting Natuur en Milieu, april 2003, pagina 19, zie:
http://www.duvo.nl/files/file/eerlijke_prijs_voor_duurzaam_voedsel0589bb.pdf

§ 4.4

- Plannen van de Europese Commissie voor het GLB tussen 2014 en 2020: *The CAP towards 2020: meeting the food, natural resource and territorial challenges of the future*, European Commission, 18 november 2010, zie: http://ec.europa.eu/agriculture/cap-post-2013/communication/com2010-672_en.pdf
- Aanvullende informatie over boereninkomens en levensvatbare bedrijven:
  - Cees van Bruchem en Cors Visser berekenden namens de mr. G. Groen van Prinsterer stichting, het wetenschappelijk instituut van de ChristenUnie, de gevolgen van enkele scenario's: marktregulering (hun voorstel), voortgezet EU-beleid (zoals geldend in 2003) en volledige liberalisering. Binnen melkveebedrijven leiden die respectievelijk tot volgende bedrijfsinkomens: 32.000, 26.000 en -/1.000 euro. Bij akkerbouwbedrijven was dat: 36.000, 31.000 en 1.000 euro. Zij voorspellen ook het aantal boerenbedrijven in 2020 bij deze 3 scenario's, vergeleken met de aantallen in 2003:
    - Bij grondgebonden bedrijven (akkerbouw, melkvee), was 62.000 in 2003: respectievelijk 47.000, 41.000, 20.000
    - Tuinbouwbedrijven, was 16.000 in 2003: 10.000, 9.000, 9.000
    - Varkens- en pluimveebedrijven, was 7.000 in 2003: 5.000, 4.000 en 3.000. Zie: *Boeren voor morgen – Landbouwbeleid en Christelijke politiek*, Cees van Bruchem en Cors Visser (red.), mr. G. Groen van Prinsterer stichting, 2004, pagina 61 t/m 64
- Aanvullende informatie over de mogelijkheden voor landbouw in Oost-Europa:

Opmerking Niek Koning (WUR) 26-9-2010: 'Door het huidige beleid blijft de productie in Oost-Europa onderontwikkeld, terwijl dit gebied een natuurlijke graanschuur is. Als er in de toekomst krapte ontstaat op de internationale voedselmarkten kan dat de wereld nog opbreken. (Nota Bene: dankzij Oost Europa heeft Europa 0,36 ha agrarisch bruikbaar land per inwoner, tegenover de wereld als geheel maar 0,26 ha.)'
- Over besparing van 25 miljard aan uitgespaarde inkomens- en exportsubsidies bij genoemde hervormingen: *Assessment of the budgetary effects of the 'New Policy'*, JM Boussard and others, december 2010, zie:
<http://www.europeanfooddeclaration.org/sites/default/files/10%2012%2013%20budget%2021%200dec.doc>
behorend bij: *Proposal for a New European Agriculture and Food Policy*, JM Boussard, A. Trouvé and others, 11 juli 2010, zie:

<http://www2.dijon.inra.fr/esr/pagesperso/trouve/For%20a%20new%20European%20agriculture%20and%20food%20policy.pdf>

- Over het kiezen van het eigen ontwikkelingspad via marktregulering:
  - Ha-Joon Chang wijst op het volgende historische verschijnsel: landen die zelf rijk en machtig zijn geworden mede dankzij afscherming, publieke ondernemingen en regulering, proberen vervolgens aan anderen vrijhandel en privatisering op te leggen. Zie: *What is wrong with the "Official History of Capitalism"? With special reference to the debates on globalisation and economic development*, Ha-Joon Chang in: Edward Fullbrook, ed., *A guide to what's wrong with economics* 2004, pag. 279 en verder
  - Yash Tandon van South Centre kiest voor de productie voor een geregionaliseerde Zuidelijk Afrikaanse markt, mogelijk gemaakt door importbescherming aan de buitengrenzen. Deze productie moet vooral arbeidsintensief zijn, op basis van goedkope (afgedankte) machines uit het Westen en China. Voorwaarde is ook dat de natuurlijke hulpbronnen weer uit handen van buitenlandse multinationals komen en beschikbaar komen voor de voorziening in basisbehoeften van de eigen bevolking. Zie: *Alternatives to Neo-Liberalism in Southern Africa*, Yash Tandon, 2005, zie: www.globalalternatives.nl/file/292
- Over het verlies aan arbeidsplaatsen bij evenwicht op de mestmarkt: *Economische gevolgen van een beperking van de veestapel; Quick scan naar winnaars en verliezers*, Vrolijk, Blokland, Helming, Luesink en Prins, LEI-rapport 2010-020, pagina 9, zie: <http://www.lei.dlo.nl/publicaties/PDF/2010/2010-020.pdf>
- Over halvering aantal varkenshouders:
  - *Nog 4.400 varkensbedrijven in 2015*, Agrarisch Dagblad, 13 oktober 2009, zie: <http://www.agd.nl/Artikel/144338/Nog-4.400-varkensbedrijven-in-2015.htm>
  - *'Prijs varken in het buitenland bepaald'*, ED.nl, 16 oktober 2009, zie: <http://www.ed.nl/economie/5666289/Prijs-varken-in-het-buitenland-bepaald.ece>
  - *Optimisme bij felle kritiek – Grenzen aan intensieve veehouderij in zicht?*, Boerderij, 4 mei 2010
  - *'Driekwart varkensbedrijven gaat uit productie'*, Agrarisch Dagblad, 2 juli 2010, zie: <http://www.agd.nl/Artikel/12657/Driekwart-varkensbedrijven-gaat-uit-productieCorrecties-en-Aanvullingen.htm>
  - *Land- en tuinbouwcijfers 2010*, LEI, 2010, <http://www.lei.dlo.nl/publicaties/PDF/2010/2010-068.pdf>
- Over WTO-onderhandelingen in 2011: *WTO DG Lamy on Doha: It's the Final Countdown*, Bridges Weekly, 1 december 2010, zie: <http://ictsd.org/i/trade-and-sustainable-development-agenda/97444/>
- *'Non-trade' concerns: agriculture can serve many purposes*, WTO, december 2004, zie: http://www.wto.org/english/tratop_e/agric_e/negs_bkgrnd17_agri_e.htm, hier is onder andere de EU-inzet binnen de landbouwonderhandelingen te lezen: *EC COMPREHENSIVE NEGOTIATING PROPOSAL*, 14 december 2000
- Wat betreft het gebruik van importheffingen voor duurzaamheidsdoelstellingen is het interessant dat ook GroenLinks de effectiviteit hiervan erkende tijdens een debat over de import van biobrandstoffen. Kees Vendrik (GroenLinks) in het *Spoeddebat over het akkoord met Brazilië inzake biobrandstoffen*, 23 april 2008: 'Keer op keer houdt het kabinet mij voor dat wij omwille van sociale of ecologische criteria bepaalde importen niet kunnen verbieden. Ik zou denken dat daarvoor wel degelijk ruimte is. Echter, als de regering gelijk zou hebben dat het WTO-kader een dergelijk verbod niet toestaat en dat wij de Europese markt niet verschoond kunnen laten van foute biobrandstof, dan resteert mij maar één middel om de ongewenste import af te remmen en dat is de heffing.' Zie: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20072008-5668-5683.html>

§ 4.5

- Over mensenrechtenverdragen op gebied van voedsel: *Aanklacht tegen de WTO, met het oog op de mensenrechten op voedsel en levensonderhoud*, Guus Geurts (X min Y Solidariteitsfonds) en Ger Roebeling (Wemos), 8 april 2005, zie: <http://www.globalalternatives.nl/index.php?topic=tribunaalaanklagers>
- Aanvullende informatie over mensenrechtenverdragen:
  - De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UDHR); iedereen heeft het recht op een levensstandaard die voldoende is om de gezondheid en het welzijn van hemzelf en zijn

familie te garanderen, inclusief voedsel, kleren, huisvesting en gezondheidszorg. Het recht op voedsel wordt gekenmerkt door vier basisbeginselen: a) de beschikbaarheid van voldoende voedsel; b) de toegang tot voedsel; c) de kwaliteit van dat voedsel en d) de culturele acceptatie van voedsel.

- Het Internationale Convenant Economische, Sociale en Culturele Rechten (ICESCR) garandeert een voldoende levensstandaard, huisvesting, werk, voedsel en gezondheidszorg.
- Deze verdragen verplichten staten er toe het recht op voedsel:
  - te respecteren (*respect*); de lidstaat mag geen acties ondernemen die tot gevolg hebben dat de bevolking minder toegang krijgt tot voedsel;
  - te beschermen (*protect*); de lidstaat moet de juiste wetgeving implementeren zodat acties van derden (inclusief het bedrijfsleven) niet kunnen leiden tot vermindering van de toegang tot voedsel van individuen;
  - te vervullen (*fulfil*); de lidstaat moet kwetsbare groepen van de samenleving identificeren, en ervoor zorgen dat hun mogelijkheden om zichzelf te voeden wordt verbeterd. Als dit niet lukt moet de lidstaat voldoende voedsel verschaffen aan deze groepen.
- Informatie over mensenrechtenschendingen in ontwikkelingslanden als gevolg van vrijhandel volgens ontwikkelingsorganisatie CIDSE:
'Many of our partner organisations in Africa, Asia and Latin America have direct evidence of the negative impacts that occur when economic globalisation puts profits before people. Our support for John Ruggie's work stems from our experience that - in order to prevent human rights violations by companies – it is crucial to close the governance gaps the Special Representative has identified clearly in his reports.'
Zie: *UN Civil Society Consultation, Geneva, 11-12 October 2010 - Towards post Ruggie: UN and civil society discuss way forward on business & human rights*, CIDSE, 11 Oktober 2010, zie: http://www.cidse.org/Area_of_work/BusinessAndHumanRights/?id=1923
- In 2006 (Wenen), 2008 (Lima) en 2010 (Madrid) werden er tribunalen gehouden over de schendingen van mensenrechten door Europese multinationals in Latijns-Amerika en het Caribisch gebied. Dit onder de noemer: *Neoliberal Policies and European Transnationals in Latin America and the Caribbean*. Hierbij werden 48 zaken behandeld uit 12 sectoren. 'The Tribunals accused the European Union and European Governments of being complicit in the crimes of transnational corporations by creating the conditions for violations to take place.'
Zie: *EU investment agreements in the Lisbon Treaty era: A reader – Reclaiming Public Interest in Europe's International Investment Policy*, Seattle to Brussels Network and TNI, July 2010, pagina 37, zie: <http://www.tni.org/report/reclaiming-public-interest-europes-international-investment-policy>
- Zie voor de geformuleerde aanklachten tijdens het Tribunaal waar minister Brinkhorst van EZ werd aangeklaagd over zijn WTO-inzet: http://www.globalalternatives.nl/tribunaal&style_id
Het Tribunaal werd in twee zittingen georganiseerd door Vóór de Verandering. Volgens de betrokken organisaties leidt het vrijhandelsbeleid onder andere tot een kaalslag onder familiebedrijven binnen landbouw en het mkb in Noord en Zuid; het zet druk op arbeidsrechten en draagt direct bij aan de natuur- en milieuproblematiek.

§ 4.6

- Over de inkomenssituatie in 2009: De inkomens van boeren in 2009 waren gemiddeld €5.500 per boer uit agrarische activiteiten (€36.000 in 2008); de helft van de boeren zakte hiermee onder de armoedegrens. Zie: *Beloning landbouw schiet tekort (Persbericht)*, LEI-WUR, 22 juni 2010, zie: http://www.lei.wur.nl/nl/nieuwsagenda/archief/nieuws/2010/Beloning_landbouw_schiet_tekort_Persbericht.htm
- *De boer is terug*, interview met Jan Douwe van der Ploeg, NRC, 20 december 2008 en *Derde landbouwcrisis tekent zich af*, opinie Jan Douwe van der Ploeg, Agrarisch Dagblad 21 november 2008
- *Beter boeren met minder beesten*, Milieudefensie, zie: <http://www1.milieudefensie.nl/landbouw/activiteiten/bio-industrie/bioindustrie-beterboeren.htm> en *Boeren met toekomst*, Milieudefensie, maart 2007, zie: <http://www1.milieudefensie.nl/landbouw/publicaties/rapporten/boeren-met-toekomst-burgerinitiatief-milieudefensie-jma.pdf>

- *Pleidooi voor een duurzame veehouderij - Einde aan de georganiseerde onverantwoordelijkheid*, ondertekend door 258 wetenschappers en tienduizenden burgers, 2010, Zie: www.duurzameveeteelt.nl
- *Huijbers (ZLTO): einde schaalvergroting in zicht*, 1 april 2010, <http://www.behouddeparel.nl/cms/?q=node/1738>
- Boeren die zich op discussiefora uitlaten over de keuze voor liberalisering:
  - *Vrije melkmarkt of prijssteun?*, Boerderij, 21 oktober 2010, zie: <http://www.boerderij.nl/10111012/Rundveehouderij/discussie-rundveehouderij/Vrije-melkmarkt-of-prijssteun2-discussieer-mee.htm>
  - Zie de reacties op *Zorgen om vermeerderaars*, Annechien ten Have (voorzitter vakgroep Varkenshouderij LTO), Boerderij –Varkenshouderij, 12 oktober 2010, zie: <http://www.boerderij.nl/10110328/Weblogs-van-boeren-varkenshouderij/Zorgen-om-vermeerderaars.htm?showcomments=yes>
De volgende reacties van boeren zijn gericht aan Annechien ten Have: Boer te Stuifzand op 21 oktober: ‘Annechien: Ik spreek ook veel boeren die wel vinden dat we in de varkens naar een Europees Quotum moeten. Welke boeren willen dit niet? Die paar 100 mega boeren, die keihard redeneren, van hoe meer er failliet gaan, des te meer ruimte er voor ons komt? Maar vooral: wat heeft die verafgooide marktwerking ons varkensboeren dan gebracht? Wees eens kritisch! Alleen maar steeds meer uren maken voor steeds minder geld. Hier moeten dus andere krachten achter zitten, want bij een in eerste instantie, kleine krimp van de aantallen wordt er door de industrie niets aan ons verdiend. Dat is natuurlijk wel duidelijk. Alleen wij boeren zullen nu eens aan onze eigen portemonnee moeten denken. De industrie zal dit niet voor ons doen. Dus Annechien, ik wil bij deze een klemmend beroep op jou doen, om bovenstaande serieus te nemen. Bij voorbaat dank!’
Hendrik de Broer van Gait te Ane op 19 oktober: ‘Het spijt me te moeten constateren dat LTO het spoor volledig kwijt is. Focussen op groei en lage kostprijs in een liberale wereldhandel leidt tot productie op plaatsen waar deze het goedkoopst is. Nederland is z’n technische voorsprong, waar in het verleden nog sprake van was, allang kwijt. Met deze visie van de LTO (of het nu Albertjan (Maat GG), Siem (Jan Schenk GG) of Annechien is) jaag je de boeren uit Nederland om aan de geldzucht van de Yanken te voldoen. Immers die vinden een liberale wereldhandel toch van belang.’
- Over protest van Productschap Vee en Vlees tegen een nieuw vrijhandelsverdrag tussen de EU met de Mercosur-landen, vanwege grote concurrentie voor varkens- en pluimveehouders en de verwerkende sector. Zie: *PVV zeer bezorgd over Mercosur-onderhandelingen*, Agrarisch Dagblad, 11 februari 2011
- Ook de Telegraaf pikte de ongerustheid over de vrijhandelsverdragen voor de Nederlandse veehouderij op: *Sambavarkens bedreiging voor onze veeteelt*, Edwin Timmer (politiek redacteur), de Telegraaf, 7 maart 2011, zie: http://www.telegraaf.nl/mijnbedrijf/9205488/Sambavarkens_bedreiging_.html
- Over de Petitie voor Voedselsoevereiniteit en Klimaatrechtvaardigheid en de acties er omheen:
  - Ten tijde van de vastenactie werd Werkgroep Voedselrechtvaardigheid opgericht, zie www.foodjustice.eu
  - Meer informatie over deze petitie, alle ondersteunende organisaties en burgers en de vastenactie van 40 dagen verlengd met een hongerstaking van drie dagen (1 november t/m 13 december 2011), is te vinden op www.guusgeurts.nl/hongerklimaat en www.guusgeurts.nl/hungerclimate.
  - Het kabinet gaf de volgende reactie op de voorstellen uit de petitie: <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2011/11/17/kamerbrief-met-reactie-op-de-petitie-voedselsoevereiniteit-en-klimaatrechtvaardigheid.html>
  - Op 10 december maakte documentairemaker Wiek Lenssen een filmopname met interview voor zijn nieuwe documentaire over de Limburgse varkenssector. Deze video http://youtu.be/2WVI_96HC7M (6,5 minuten) geeft een goed beeld van de laatste fase van de vastenactie en de soja-problematiek. Wiek Lenssen stuurde deze video naar verschillende TV-actualiteitenprogramma's.
  - Op 15 december plaatste de Wereldomroep een artikel *Honger naar een nieuw voedselsysteem over de actie in relatie tot de WTO-top* op haar website:

- <http://www.rnw.nl/nederlands/article/honger-naar-een-nieuw-voedselsysteem> hier is ook een Engelse versie van: <http://www.rnw.nl/english/article/hunger-change-world-food-system>
- Op 13 december zond AT5 Nieuws een TV-interview uit, zie: <http://www.at5.nl/tv/at5-nieuws/aflevering/8797> (na ongeveer 10-15 minuten). De 20 minuten lange versie was die dag te zien bij 020-live van AT5.
  - Op 24 november verscheen er een interview in weekblad Intermediair zie pagina 3 en 50: <http://www.intermediair.nl/epaper/2011/47/index.html#/2/> Op 8 december plaatsten ze een rectificatie.
  - Op 24 november verscheen een opinie-artikel 'Vastenactie voor voedselsoevereiniteit en klimaatrechtvaardigheid' op de website van Vice Versa - vakblad voor ontwikkelingsamenwerking, zie: <http://www.viceversaonline.nl/2011/11/vastenactie-voor-voedselsoevereiniteit-en-klimaatrechtvaardigheid/>
  - Op 20 november verscheen het interview Is Guus gek? op de website Foodlog, waarna een discussie op deze site ontstond, zie: <http://www.foodlog.nl/artikel/is-guus-gek>
  - Het tijdschrift ZOZ van Omslag publiceerde een artikel over de vastenactie in de november-editie. Zie ook: <http://www.omslag.nl/nieuws/00541.html>
  - Weergave met beeld van het gesprek met Elma Drayer op 12 oktober (rond 15.20) op Radio 1 bij EO 'Dit is de Dag': <http://radio.omroep.nl/i/40136/>
  - Een interview over deze actie verscheen op 11, 12 en 13 oktober in het Nederlands Dagblad, De Gelderlander, BN De Stem, het Eindhovens Dagblad, De Stentor, Tubantia, het Leids Dagblad, de Gooi en Eemlander, Dagblad de Limburger, de Leeuwarder Courant en waarschijnlijk andere dagbladen. Zie: http://horst.sp.nl/2011/1k_wil_alles_hebben_geprobeerd.jpg
  - Over protest van boeren, burgers en maatschappelijke organisaties in Duitsland:
    - *Duits protest roept op tot ander landbouwbeleid*, Boerderij, 1 februari 2011
    - **2^e druk:** *Protest against agricultural industries - Berlin*, Christina Palitzsch, 21 januari 2012, zie: <http://www.demotix.com/news/1012068/protest-against-agricultural-industries-berlin#media-1011986>,
    - **2^e druk:** *Berlin protests focus on farming and food safety - 'Politicians don't respect enough the environmental issues'*, 21 januari 2013, zie: <http://www.cbc.ca/news/world/story/2013/01/19/pauls-berlin-protest.html>
  - Over de criminalisering van de actiebeweging: *COP15 Activists Facing Trials*, Climate Collective, 23 augustus 2010, zie: <http://www.climatecollective.org/post/92>
  - Verschillende geluiden vanuit VNO-NCW:
    - De Nederlandse levensmiddelenindustrie verenigd in de FNLI (vertegenwoordigd in het Dagelijks Bestuur van Vereniging VNO-NCW) vraagt het kabinet blijvend te investeren in concurrentiekracht en het veilig stellen van de grondstoffentoevoer, barrières weg te nemen voor open handel en te zorgen voor een gelijk speelveld en niet te ver voor de troepen uit te lopen. Zie: *Voedingssector bepleit industriebeleid*, Financieel Dagblad, 18 november 2010 en *Samenstelling Dagelijks Bestuur Vereniging VNO-NCW*, zie: http://www.vno-ncw.nl/SiteCollectionDocuments/Statisch/samenstelling_db.pdf
    - Soms lijkt het erop alsof ook VNO-NCW zich wil inzetten voor meer marktregulering. Zo maken Bernard Wientjes voorzitter van VNO-NCW en Roger van Boxtel voorzitter van milieuorganisatie IUCN NL, zich zorgen over de beschikbaarheid van natuurlijke grondstoffen in de toekomst. 'Wij willen samen afspraken maken over beleidsvoorstellen, innovatie, activiteiten en projecten die de ecologische voetafdruk verminderen of compenseren. (...) We gaan met elkaar in dialoog, samen zoekend naar de juiste oplossingen. VNO-NCW, LTO en MKB gaan met IUCN NL en ruim 30 aangesloten organisaties, van Natuurmonumenten tot Milieudefensie, hard werken aan vertrouwen en concrete afspraken.' Zie: *Economie heeft de natuur hard nodig*, Financieele Dagblad 23 november 2010, zie: <http://www.iucn.nl/sbeos/doc/file.php?nid=12992>
  - De uitspraak van arbeidsmigranten over economische globalisering: 'Wij zijn hier omdat jullie daar zijn' is afkomstig uit: *Buy this!*, Raj Patel, 2007, pagina 61-62
  - Jaap Smit, voorzitter vakcentrale CNV, schreef naar aanleiding van de liberalisering in de postmarkt: 'Een doorgesloten liberalisering brengt een 'sociale klimaatverandering' met zich mee, die wij mijns inziens niet als iets onvermijdelijks moeten zien, maar waartegen dijken moeten worden opgeworpen, net zoals bij die andere klimaatverandering.' Zie: *Liberalisering post*

schiet door, opinie-artikel Jaap Smit, voorzitter van de vakcentrale CNV, Trouw, 10 december 2010, zie:

http://www.trouw.nl/opinie/podium/article3332608.ece/Liberalisering_post_schiet_door_.html

§ 4.7

- Aanvullende informatie over Transition Towns: Ze gaan slim om met water en ze hebben vaak ook een eigen geldsysteem. Transition Towns zijn in 2005 ontstaan in Engeland. Het model slaat breed aan en is uitgewaaierd over de hele wereld. Binnen het veelkleurige wereldwijde Transition Town-netwerk zijn medio 2010 zo'n 500 TT-initiatieven verspreid over 25 landen met elkaar verbonden. Vrijwel wekelijks komen daar nieuwe initiatieven bij. In Nederland zijn er al lokale initiatieven in meer dan zeventig plaatsen, verspreid over alle twaalf provincies. Overal in het land vinden film-, informatie- en verdiepingsbijeenkomsten plaats om meer mensen te betrekken bij lokale activiteiten. Mensen die actief zijn binnen Transition Towns kunnen hoofd, hart en handen combineren. 'Het Hoofd verzamelt en verwerkt vooral feiten met betrekking tot Piekolie en klimaatverandering. Als je weet hoe de ontwikkelingen er voor staan en je tot het inzicht komt dat het allemaal anders moet, dan kun je werkelijk in beweging komen. Het is de eerste stap in een veranderingsproces. Voor het Hart is het cruciaal om van een positieve visie uit te gaan. Dat vereist dus ook inzicht in de psychologische processen van verandering. De grootste kracht voor het 'hart' is het ontwikkelen van het vertrouwen dat dingen zullen gaan lukken. Ook fantasie en het lef om idealen te koesteren zijn sterke stimulerende krachten. En natuurlijk: samenwerken met anderen vanuit een gevoel van verbondenheid. De Handen zijn uiteraard het meest praktisch. Hier komt de theorie tot leven aan de hand van tal van actuele voorbeelden. Ook komen hier de principes van permacultuur aan bod.' Zie: <http://transitiontowns.nl/>
- Inspirerende initiatieven van lokale en regionale zelfvoorziening:
  - Gezonde Gronden in Den Haag maakt mogelijk dat burgers uit de zuidwesthoek van de Randstad in de nabije toekomst uit hun eigen stad en regio kunnen eten van gezonde grond. Gezonde Gronden vlecht een levend netwerk van betrokken burgers, boeren en ondernemers tot een regionale groene economie. Gezonde Gronden verbindt stad en platteland, geeft voorlichting, instructie en advies. Ook ontwikkelde zij een eetbaar stadspark op basis van permacultuur. Zie: <http://www.gezondegronden.nl/>
Samen met het Haags Milieucentrum schreven zij (**een aanrader**): *Sluit de Voedselkringloop!*, - *Op weg naar duurzame regionale voedselproductie en -consumptie op basis van een gezonde bodem*, Gezonde Gronden en Haags Milieucentrum, juni 2010, pagina 10, zie: http://www.haagsmilieucentrum.nl/z_files/090000_PDFs/voedselrapport_def_mail.pdf
  - *Healthy and Sustainable Food for London - The Mayor's Food Strategy Summary*, May 2006, zie: <http://www.london.gov.uk/londonfood/docs/london-food-strategy-summary.pdf>
- Een uitstekend overzicht van de samenwerking tussen stad en platteland biedt de brochure *Een welvarend PLATTELAND begint in de STAD – Aanbevelingen van de Community of Practice 'Naar een nieuwe generatie stad-land relaties'*, Bart Pijnenburg en Gaston Remmers, Netwerk Platteland, September 2009, zie: <http://www.bureau-buitenkans.nl/UserFiles/File/EindrapportageCoPstadplatteland-lr2.pdf>
Aanvullende informatie: Deelnemers in de *Community of Practice* waren: Lekker Utrechts (Utrecht), Van de Boer (Rotterdam), Vereniging Boerenstadswens (Amsterdam), Brabantse Milieufederatie (Tilburg), Gezonde Gronden (Den Haag e.o.) en diverse partners betrokken bij het BiodiversiteitsActiePlan (Leiden).
- Aanvullende informatie over de voordelen van stadslandbouw Auke Bakker van buurtmoestuin de Trompenburg in Amsterdam noemt de *The big 10*; de tien belangrijkste redenen voor landbouw in de stad: sociale cohesie, gezonde voeding, lichamelijke beweging, milieu, culturele achtergronden, geldbesparing, jongeren, kennis en vaardigheden, zelfredzaamheid, biodiversiteit. Zie: *Katoen op het dak, snijbriet op de groenstrook*, Parool – PS van de week, 11 september 2010
- Inspirerende documentaires over lokale en regionale voedselvoorziening:
  - *Taste the Waste*, Valentin Thurn en Schnittstelle-Thurn, co-productie met ARD, Boeddhistische Omroep Stichting, YLE en andere Europese televisiestations. De film is onderdeel van een internationale campagne in het kader van Wereldvoedseldag 2010. De documentaire werd op TV uitgezonden door de BOS op 16 en 17 oktober. Zie: http://www.tastethewaste.nl/index.php/artikelen/show/meer_over_taste_the_waste

- *California Dreaming*, Tegenlicht, TV-uitzending op 8 november 2010, zie: <http://tegenlicht.vpro.nl/afleveringen/2010-2011/california-dreaming.html>
- De documentaire *Under the Green Sun*, Chantal Lasbats (2009) was in 2010 te zien op de IDFA. Zie ook *Het platteland in de stad*, IDFA-Dagkrant, 22 november 2010 en <http://www.idfa.nl/nl/tags/project.aspx?id=5354FOEF-9157-468D-9A6A-E0FBFA836906>
- De Nederlandse *skippers* zijn te zien in *Voedselverspilling op hoogtepunt tijdens kerst*, TV-uitzending Een Vandaag, 23 december 2010, zie: http://www.eenvandaag.nl/binnenland/36945/voedselverspilling_op_hoogtepunt_tijdens_kerst
- De documentaire *The Power of Community: How Cuba Survived Peak Oil*, is down te loaden via: <http://video.google.com/videoplay?docid=-1721584909067928384#>, de documentaire is geproduceerd door Community Solutions, zie: <http://www.communitysolution.org/food.html>
- Over Gulpener Bier: *Binding met Gulpener sterker dan lonkende tarwemarkt*, Agrarisch Dagblad, 18 juli 2008
Directeur John Halmans zegt over zijn boeren, die brouwergerst voor hem blijven telen ondanks dat hogere tarweprijzen lonken: ‘Wat de familie achter Gulpener nastreeft, is ook een versterking van gemeenschapszin. Noem het rendement in de breedste zin. De boeren worden zo ook ambassadeurs van Gulpener. Gemeenschapszin bestaat overal maar is in Limburg bijzonder sterk en als bedrijf willen we onderdeel van die gemeenschap uitmaken. Ik zie een paradoxale beweging: enerzijds globalisering, anderzijds lokalisering, een hang naar roots.’ Zie: www.gulpener.nl
- Meer informatie over Zeeuwse Vlegel: De tarwe wordt gebruikt als grondstof voor andere Zeeuwse Vlegelproducten zoals snelkooktarwe, wafeltjes, pannenkoekenmeel, volkorenmeel en kant en klare broodbakmixen. Zie: www.zeeuwsevlegel.nl
- Voor meer informatie over erkende streekproducten, zie: www.erkendstreekproduct.nl
- Meer informatie over Oregional: *Regionaal heeft de toekomst*, Boerderij, 21 september 2010 en www.oregional.nl
- Over aanbevolen eiwitconsumptie: *De Eiwittransitie - Dertig jaar issue, kans op take-off*, Carolien Hoogland, Harry te Riele & Jan Rotmans, Dutch Research Institute for Transitions (DRIFT) en Erasmus Universiteit Rotterdam, 24 oktober 2008, pagina 21 en 22 zie: <http://www.drift.eur.nl/uploads/eiwittransitie%20ultimo.pdf>

Epiloog

- Over rapporten van het Innovatienetwerk:
  - *Schone lei – Voor een toekomst van mogelijkheden*, Innovatienetwerk, 2006, pagina 115 t/m 120, zie: www.innovatienetwerk.org/nl/bibliotheek/rapporten/175/schoneleivooreentoomstvanmogelijkheden.html
  - In 2009 werkte het Innovatienetwerk de regionalisering van de voedselvoorziening verder uit in een nieuwe publicatie: *Dichterbij – Over regionalisering van voedselketens en een grotere rol voor de consument (Rapportnr. 09.2.225)*, Dr. J.D.A.D. Caalders, Ir. A.O. Nigten en J. Laro, Innovatienetwerk, december 2009, pagina 61 en 62 zie: <http://www.innovatienetwerk.org/nl/bibliotheek/rapporten/394/Dichterbijoverregionaliseringvanvoedselketenseneengrotererolvoordeconsument>
- Over het onderzoek van het Milieu en Natuur Planbureau (nu Planbureau voor de Leefomgeving): *Kwaliteit en Toekomst; verkenning van duurzaamheid*, Milieu en Natuur Planbureau, 2004, zie: http://www.mnp.nl/nl/publicaties/2004/Kwaliteit_en_Toekomst_verkenning_van_duurzaamheid.html

Guus Geurts
11 juli 2013

www.guusgeurts.nl

Voor vragen en opmerkingen:
guusgeurts@yahoo.com
020 – 6387578
06 – 43979849